

BOHEMISTYKA

1/2002

Rocznik II – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Bałowski

Komitety Redakcyjne:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Fryderyk Drejer (Wałbrzych), Ernst Eichler (Lipsk), Milan Fryšček (Nowy Jork), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Ołomuniec), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenova (Sofia), Walery Mokijenko (Greifswald), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

Artykuły i studia

Inma Pérez Rocha, <i>Jan Patočka a etika jednoho disidenta</i>	1
Svatava Urbanová, <i>Těsnota jako paměť otcy (recepcja twórczości Milana Kundery w hiszpańskiej nauce, krytyce literackiej i publicystyce)</i>	7
Marzena Zabierzeńska-Kucharska, <i>Nurt heroizacyjny i deheroizacyjny w czeskiej prozie wojennej</i>	24
Małgorzata Walczak, <i>Dobry »pábitel« Josef Švejk</i>	35

Recenzje, omówienia, noty

Libor Pavera, <i>Josef Vašica. Pokus o portrét</i> , Verbum & Matice slezská v Opavě, Opava 2001, 120 s. (przez Ivanę Kolářovą)	51
Aleš Haman, <i>Úvod do studia literatury a interpretace díla</i> , H & H, Praha 1999, 179 s. (przez Annę Janik)	54
Książki nadesłane do redakcji „Bohemistyki”	57

Kronika

Mariola Szymczak, <i>Jubileusz Profesora Mieczysława Basaja</i>	61
Agnieszka Zięba, <i>Jubileusz 75-lecia Karla Olivy</i>	64
Teresa Zofia Orłoś, <i>Pięćdziesięciolecie slawistyki krakowskiej jako samodzielnego kierunku studiów. Bohemistika językoznawcza</i>	65
Jana Hoffmannová, <i>Mezinárodní vědecká konference Setkání bohemistů, Praha, 6.–7. září 2001</i>	71
Jordanka Trifonova, Margarita Mladenov, <i>Několik slov o vydávání časopisu bulharských bohemistů »Homo Bohemicus«</i>	76

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednolicenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 (i wyższa) z dwoma wydrukami.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 40 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59–230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Wałbrzychu (58–309), ul. Westerplatte 39, tel. + 48 74 / 666 00 71, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

Jan Patočka a etika jednoho disidenta

Jan Patočka, významný představitel evropské fenomenologie, žák Edmunda Husserla a hlavní osobnost české poválečné filosofie, se narodil 1. června 1907 v Turnově. Studoval na Karlově univerzitě románskou a slovanskou filologii a jako třetí obor si připsal filosofii, disciplínu, která se potom stala jeho vášní.

Na závěr svých studií v roce 1929 mohl Patočka absolvovat roční pobyt v Paříži a tento rok využil velice dobře. Studoval na Sorbonně, kde měl sérii přednášek Edmund Husserl, které hluboce Patočku zaujaly. Intenzivnější známost a posléze i poměrně úzká spolupráce mezi Patočkou a Husserlem se však měla rozvinout až několik let později. Z Francie se Patočka vrátil obohacen. Francie mu pomohla v lepší orientaci. Chápal, že to, co postrádá v české filosofii, je smysl pro praktické otázky, pro vážné životní úkoly. Povinným výsledkem Patočkových studií byla jeho rigorózní práce *Pojem evidence a jeho význam pro noetiku* (1931).

Po úspěšné obhajobě disertace a jak bývalo tehdy obvyklé, začal svou kariéru jako profesor na středních školách a potom se stal jedním z nejmladších členů redakce filosofického časopisu *Česká mysl*. Podařilo se mu získat stipendium Humboldtovy nadace a v roce 1932 jel do Berlína; tam uvažoval o možnosti, jak se dostat blíž k Husserlovi. Tato možnost se uskutečnila v letním semestru roku 1933. Také tam byl Heidegger na svém vrcholu: sláva jeho *Sein und Zeit* stačila už tehdy oběhnout filosofický svět. Tím způsobem se Patočka dostal do přímého kontaktu s jedním z nejvlivnějších proudů filosofie 20. století a s jeho nejvýznamnějšími představiteli. Tato událost ovlivnila celé jeho dílo.

Je velice zajímavé, že Patočka nebyl akademickým profesorem, a to hlavně protože nemohl. Patočka sice psal od roku 1936 až do své smrti, v roce 1977, ale oficiálně přednášel pouze osm let. V roce 1938 nacisti zavřeli Karlovu univerzitu a během války nemohl učit na vysoké škole. Po skončení války pracoval tři roky na univerzitě, než prezident Beneš zemřel a komunisté se ujali moci. S komunistickým premiérem Gottwaldem u moci, jeho profesorská kariéra byla přerušena. Patočkova filosofická orientace nemohla odpovídat představám těch, kteří začínali mít hlavní slovo. Patočka ale nebyl počítán mezi aktivisty přímých nepřátel režimu. Patočka se nikdy veřejně a výrazně ke konkrétním událostem v té době nevyjadřoval. I když nemohl samozřejmě přijmout režim, který jej zbavil práva vyučovat a svobodně publikovat.

V 50. letech vznikla tradice „samizdatu“ a Patočka publikuje své kritiky metafyziky z fenomenologických pozic pod názvem *Negativní platonismus*. V roce 1968 se stala důležitá událost pojmenována „Pražské járo“, díky čemuž se politická situace natolik uvolní, že se Jan Patočka konečně může ve svých 61 letech stát řádným profesorem UK. Patočka mohl tehdy přednést své veřejné přednášky na univerzitě v letech 1968–1969 pod názvem *Tělo, společenství, jazyk, svět; problém přirozeného světa*¹. Po okupaci začalo být jasné, že inteligence sama jako taková na odstranění totalitního režimu nestačí. Bude nutno ujasnit si proti čemu se bojuje.

Politická „normalizace“, která Patočku definitivně zbavila všech nadějí, postupovala rychle. Patočka musel brzy konstatovat, že realita „nás poučila, že jsme přecenili své možnosti, síly a světovou situaci“ (Patočka 1987, s. 149). Počátkem 70 let zase byl izolován jako v poválečném období: v období „Normalizace“ přestal znovu učit v roce 1972, ale začal pracovat pro společenství lidí a organizoval různé semináře. Výsledkem bylo, že Patočka učil a přednášel téměř celý život v ilegality.

¹ *Přednáškový cyklus na Filosofické fakultě Karlovy university, 1968/1969.* Tyto texty byly vydané teprve v roce 1995, ed. J. Polívka, Praha (Oikúmené).

V souvislosti s tím, jsou zajímavé jeho texty od roku 1968 do roku 1977, obdobím mezi dvěma událostmi: první je okupace ČSSR v roce 1968, a tou druhou je Charta 77. Během této doby Patočka rozvíjí etické myšlení. Ukazuje filosofii jako *polemos* (boj), problematičnost nebo jako *meditatio mortis*. Na jedné straně stojí lidská autentičnost, což je dotazující a kritické myšlení, které bojuje o pravdu, a na druhé straně moc techniky nebo anonymita, která nás zasazuje do neproblematického světa. Patočka zdůrazňuje první možnost, která pro něho znamená „noční strany života“ (Patočka 1990, s. 137).

Jan Patočka nikdy nevypracoval jedno velké, systematické dílo, které bychom mohli považovat za „jeho“ filozofii. Snad takové dílo ani vypracovat nemohl. Nebyl jedním z oněch systematických filosofů, kteří po celý svůj život vypracovávají statický filosofický systém. Byl filosofem v pohybu, neustále reagujícím na měnící se podněty zvenčí. Byl člověkem, který prožil hodně změn v životě, který zahrnoval první republiku, druhou republiku, válku, poválečnou republiku, padesátá léta, obrodu šedesátých let, druhou okupaci a normalizaci a ještě vzepětí Charty 77.

Patočka vychází zásadně z osvícenského humanismu, jak jej nejnověji představují Masaryk a Husserl a tento humanismus prohlubuje Komenským a Heideggerem. Podle toho výkladu je Charta 77 posledním slovem nejen Patočkova života, nýbrž i jeho filosofování.

V roce 1969 píše *Co je existence?* (Patočka 1969, s. 682–702), text, v němž vyjadřuje myšlenku, že život v pravdě je způsob života člověka v jednom světě, ve kterém je možné porozumění a nalezení smyslu existence a kde pravda je praktická. Tento způsob života ukazuje mravní chování: svobodný život je nutně boj a právě otřes bude tím, co nás podněcuje k jednání.

V roce 1975 napsal Jan Patočka svůj polemičtější spis *Kacířské eseje o filosofii dějin* a dal je veřejnosti k dispozici jako samizdat. Poslední z těchto esejů nazvaný *Války 20. století a 20. století jako válka* je nejproblematictější, protože ukazuje depresí z toho, že

tehdejší Československou republiku obsadila v roce 1968 Sovětská armáda a nezdálo se, že by kdy chtěla odejít. Není pochyb o tom, že všechno to, o čem J. Patočka píše, je tímto traumatem poznamenáno.

Ve stejném roce psal *Duchovní člověk a intelektuál*², kde prezentuje rozdíl mezi těmi dvěma postavami: na jedné straně je duchovní člověk, reprezentován v postavě Sokrata, který přijímá problematičnost a zodpovědnost mravního života, a naproti tomu stojí intelektuál, reprezentován postavou Sofisty, tím který prodává své vědomí, ale ne podle pravdy, nýbrž podle toho, co společnost diktuje. U Patočky úpadek Evropy (v tomto úpadku jsou důležité dvě světové války) je něčím, co patří k našemu jsoucnu, a je narysován už od vzniků Evropy.

Patočka říká, že je náš vesmír v úpadku a naše doba je smutný souhlas tohoto úpadku. Proto je jedním ze základních pojmů u Patočky „péče o duši“³, která se objevuje, jako to, co zahrání (*das Rettende*) evropského člověka krize smyslu. Jde o záchranu, která je možná pouze prostřednictvím oběti. Otázka oběti se stane u Patočky nesmírně důležitá. Proč?

Kdyby naše dějiny vedly k dokonalé společnosti, oběť by neměla smysl, protože nemá smysl obětovat se kvůli tomu, co nastane. My víme, že dobro není jisté a dějiny nevedou k perfektní společnosti; což znamená, že oběť vyžaduje neschopnosti společnosti.

Vývoj evropských dějin si lze představit jako dějiny oběti nebo zodpovědnosti a řecká *polis* znamená tedy obětovaní jednotlivce

² Tato soukromá přednáška z 11.4.1975 vyšla v časopisu „Souvislosti“ 1 (1990), č. 1, s. 9–17.

³ Tento pojem je také název souboru, který se zahrnuje autorovu tvorbu týkající postavení člověka ve světě a v dějinách: od morálních a náboženských otázek jednotlivce, až k obecným úvahám o filosofii dějin. „Péče o duši“ je český překlad platónského termínu. Téma shrnuta tímto názvem tvoří těžiště Patočkova usilování. Patočka se chce ztotožnit na jedné straně s platónským étosem života v pravdě a ve světě idejí, a na druhé straně přijmout radikální kritiku celé metafyzické tradice.

pro stát. *Persona* (jednotlivec), což v řečtině znamená maska, je schopná se obětovat v demokracii, následkem čehož se demokracie stává místem, kde se realizuje požadavek, aby člověk byl *persona*.

U Patočky evropská tradice znamená problematičnost a války. Z hlediska dne smrt neexistuje, mrtvoly jsou jenom statistika, a tudíž u Patočky zkušenost válečné fronty, která je absolutní, zhodnotí noc. Patočka píše, že válka jako fronta poznamenává navždy a navrhuje podívat se na válku z hlediska noci. Oběť tedy získá smysl *per se*. Nepřítel přestane být nepřítelem, protože se účastní stejné zkušenosti. Vzniká „Solidarita otřesených” (srov. Patočka 1990, s. 141).

Problém v současné době je, že už nemáme otřesené občany, protože války jsou příliš sofistikované, už nemáme válečnou frontu. Nevidíme mrtvoly. Naproti tomu, etika disidentů je zkušenost porovnání a rozhovoru. V naší době je smrt banální a anonymní. Kvůli válkám, století XX. bylo masovým stoletím: století masových masakrů, hromadných hrobů... Je to epocha osvobození mocí skrz války.

V roce 1975 se česká undergroundová kapela *The Plastic People of the Universe* dostala do konfliktu s mocí. Podobný osud postihl skupinu *DG 307*. Světový názor členů skupin byl velice odlišný od oficiální ideologie, kvůli čemuž byli uvězněni. Tehdy V. Havel začal organizovat velkou akci na podporu odsouzených hudebníků a z ní nakonec vzešlo několik veřejných prohlášení. Takovým způsobem vznikla Charta 77, která potřebovala na začátku mluvčí. Václav Havel byl jedním z prvních mluvčích, potom Jiří Hájek, bývalý ministr zahraničí, a třetím byl Jan Patočka. Jak Václav Havel řekl:

Patočka hned na počátku vtiskl Chartě mravní rozměr, který by jí stěží mohl lépe vtisknout někdo jiný (Havel 1989, s. 116).

Patočka hovoří o svobodě a zodpovědnosti, které jsou možné, pro lidi, kterým všechny relativní smysly připadají falešně. Duše

se musí vrátit k budování nového světa. Proto Patočka hovoří v *Kacířských esejích* o potřebě společenství či solidaritě „otřesených”: je třeba zachránit duši, když ve světě denní naděje panuje válka. Patočka mluví o boji právě jako o tom, co umožňuje překročit válku i ten mír, který ji živí, mír vnucený hrozbou smrti. Jan Patočka zemřel na následky policejního výslechu v roce 1977. Během dvou měsíců byl opakovaně vyslýchán, poslední výslech trval přes jednat hodín.

Nebyl to ani národní hrdina ani mučedník. Byl to člověk, který se snažil žít ve shodě s ideálem svobody a zodpovědnosti a odtud pramení Patočkova účast na Chartě 77. Byl to pokus svobodně přijmout zodpovědnost za obecné dobro – jednat demokraticky, jako zodpovědný občan, v zemi, která byla všechno jiné než demokratická. Všichni signatáři si byli vědomi toho, že budou pronásledováni a o to šlo: solidarita otřesených je společenstvím těch, kdo věří, že je život v pravdě a s čistým svědomím lepší, jakmile budou mít problémy.

Reakce režimu ukázala, že režim může tolerovat úlety, nikoli však svobodné občany. Patočka však zůstal až do konce přesvědčen, že ať je momentální trend jakýkoli, filosofická otázka nebude umlčena: že konfrontace svobody se svou konečností povede lidstvo vždy k otázce po smyslu celku. Otázky jsou tím, co oživuje filozofii, proto byl Patočka věčným tazatelem a těmi otázkami vytvořil geniální dílo současného myšlení.

Literatura

Havel V., 1989: *Dálkový výslech*, Praha.

Patočka J., 1987: *Co je existence?*, „Filosofický časopis” 17, č. 5–6, s. 682–702.

Patočka J., 1987: *O smysl dneška*, Rozmluvy, Londýn.

Patočka J., 1990: *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Academia, Praha.

Tęsknota jako pamięć ojczyzny (recepcja twórczości Milana Kundery w hiszpańskiej nauce, krytyce literackiej i publicystyce)

W rozmowie z Moniką Zgustovą dla „Quadernos d’Arquitectura i Urbanisme” w marcu 1987¹ na temat kompozycji swoich powieści Milan Kundera zwrócił uwagę na dwa – bardzo ważne – aspekty dzieła literackiego i jego przekładu: strukturę semantyczną utworu i przesunięcie znaczeniowe dzieła spowodowane niedoskonałym przekładem. Myśl ta ma ważne konsekwencje dla utworów, które zostały skomponowane według zasady słowa-klucza, jak np. powieści Milana Kundery. W rozmowie tej zostały przypomniane również niektóre kluczowe słowa utworów czeskiego prozaika, np.: *litość* w *Księdze śmiechu i zapomnienia*², *współczucie* w *Niežnośnej lekkości bytu*³ (nb. wyraz przytoczony w róż-

¹ Milan Kundera, zwraca uwagę na polifoniczny charakter swego dzieła, które przypomina kompozycję muzyczną: jest nie tylko polifonią głosową różnych osób, ale polifonią gatunków, także niepowieściowych, jak np. reportaż czy esej. W powieściach pojawiają się tematy-motywy, które formują temat-fabulę dzieła: motywy stają się podstawowymi filarami utworu. W *Niežnośnej lekkości bytu* są to: lekkość, ciężar, dusza, ciało, wielki marsz, gówno, kicz, siła, słabość.

² Powieść ukończono w 1978 r. Pierwsze wydanie *Le livre du rire et de l’oubli* w przekładzie François Kérela wydano w Paryżu w 1984 r. (wydanie czeskie: Sixty-Eight Publishers. Toronto 1981). Autoryzowany przekład na język francuski ukazał się w wydawnictwie Gallimard (Paris 1985).

³ Powieść ukończono w 1983 r. Pierwsze wydanie *L’Insoutenable légèreté de l’être* w przekładzie François Kérela ukazało się w Paryżu w 1984 r. (wydanie

nych językach słowiańskich, romańskich i germańskich) czy *ziemia rodzinna* (*domov*) w *Sztuce powieści*⁴ itd.

Słowem-kluczem ostatniej powieści M. Kundery⁵, wydanej najpierw w językach hiszpańskim i katalońskim i celowo przełożonej na niemiecki dopiero po upływie roku, jest *tęsknota*. Specyficznemu znaczeniu tego słowa został poświęcony cały drugi rozdział powieści pod znamienym tytułem *L’ignorancia* (*Nieświadomość*).

Użycie przez czeskiego pisarza *tęsknoty* jako klucza do powieści jest związane z wszechobecnym mitem domu i „wiecznego powrotu”⁶. We wspomnianej rozmowie, podobnie jak w ostatniej powieści Kundery, relatywizują się powszechna i w nieskończoność powtarzana prawda o potrzebie ponownego odkrycia przez człowieka śladów zagubionego dzieciństwa i młodości⁷ oraz rozmyślenia o różnicy między niemieckim *das Heim*, hiszpańskim *el*

czeskie: Sixty-Eight Publishers. Toronto 1985). Autoryzowany przekład na język francuski ukazał się w wydawnictwie Gallimard (Paris 1987).

⁴ *L’art du roman (Essai)*, Gallimard, Paris 1986. W szóstej części tytułowanej *Jedenasedmdesát slov* Kundera zamyśla się nad kluczowymi słowami, „słowami-problemami, słowami-miłościami”, do których zalicza *chez soi*, *domov*, *das Heim*, *home*. Wskazuje na to, że „granice typograficzne są wymierzone dekretem serca: może nim być jedna miejscowość, jeden kraj, jedna ziemia, jeden wszechświat”. Uważa, że „między ojczyzną (*vlast*) a ziemią rodzinną (*domov*) (moją konkretną ojczyzną) ma język francuski (francuska uczuciowość) szczelinę. Nie można jej zapełnić, jeśli nie damy wyrazowi *che-soi* powagi wielkiego słowa”. Tutaj Kundera odsyła do hasła *litania*. W nim podaje obszerny cytat z powieści *Žart* (Československý spisovatel, Praha 1967), gdzie jeden fragment jest skomponowany jak litania do słowa *domov*.

⁵ W oryginale tytuł *L’ignorancia*. Pierwsze wydanie TusQuets editores, Barcelona 2000. Przeł. Beatriz de Moura.

⁶ W hiszpańskim przekładzie tytuł powieści brzmi *Wielki powrót*. K. Chvatík (2001) w swojej recenzji odsyła raczej do biblijnego powrotu syna marnotrawnego i słynnego obrazu Rembranta.

⁷ Porównaj wywiad, który opublikował Philip Roth w hiszpańskim czasopiśmie „Qimera” 15, 1982, s. 18–21, pod tytułem *Los verdugos dan muerte, los poetas cantan* (*Kaci uśmiercają, a poeci śpiewają*), w którym Kundera odwołuje

hogar, angielskim *home* i czeskim *domov*. Problem ten wyjaśnia Kundera na przykładzie hymnu państwowego Czech: wystarczy zastąpić wyraz *domov* z pierwszego wersu hymnu dowolnym jego synonimem, a natychmiast zmieni się charakter tej wypowiedzi (nie znaczenie!), podstawa zdania *Kde domov můj* bowiem jest oparta na leksemie *domov*, który ma inną konotację niż np. *vlast* (por. *Kde je má vlast*) i który wyraża również tęsknotę, nie dumę jak *vlast*.

Powieść *L'ignorancia* jest rekonstrukcją losów dwojga czeskich emigrantów, Ireny i Józefa, którzy, wracając do Pragi, przypadkowo spotykają się na lotnisku. Wracają po ponad dwudziestu latach życia na emigracji (Józef po raz pierwszy, Irena po raz kolejny). Powrót do domu, podróż do miejsc, które ktoś nazywa ojczyzną (*vlast*), inny ziemią rodzinną, małą ojczyzną (*domov*), jest dla nich raczej obciążeniem niż uwzniośleniem, raczej paraliżem niż stymulatorem. Oboje przecież rozumieją, że właściwie nie wiedzą, czy powinni się cieszyć z powrotu, czy nie, czy jest to zrzącenie losu wywołane uczuciem, czy może rozumem, czy teraz dokonuje się ich „wielki powrót”⁸. Czują, że ich znajomi tego od nich oczekują, że w przeciwnym przypadku dopuszczą się zdrady wolnej ojczyzny (*vlast*), w przeszłości stale znajdującej się w niebezpieczeństwie, że spełniają dane wcześniej słowo (słowo Jó-

się do rosyjskiej inwazji z 1968 r., do przynależności czeskiej kultury do Europy zachodniej, do postawy emigranta, żyjącego we Francji. Tytuł wywiadu koresponduje z rękopisem *Księgi śmiechu i zapomnienia*. Autor wraca do swojego powtarzającego się snu: pewna osoba znajduje się w świecie dzieci, z którego nie może odejść; mówi, że dzieciństwo idealizujemy, adorujemy je, może ono jednak w swojej podstawie zawierać czysty horror, może być pułapką.

⁸ O wpływie filozofii Nietzschego wspomina K. Chvatík (1994) w rozdziale *Planeta nezkušenosti* (s. 93–101). Dyskutuje z uwagami o kryzysie historyzmu, racjonalizmie i ludzkiej egzystencji nowych czasów. Eva Le Grand w swej monografii (w części *Variace*) wspomina czas wiecznego powrotu jako ruch po okręgu. Sceptycyzm Kundery wpływa z pewnością, że niczego w życiu nie możemy powtórzyć, że istnieje przepaść między momentem narodzenia i śmierci, prostą życia a okręgiem czasu wiecznego powrotu.

zefa dane małżonce, Dance). Nie „cierpią” na nostalgiczne wspomnienia, które pełniły tak ważną funkcję na emigracji, raczej uświadamiają sobie błogosławieństwo zapominania, zdradliwość, oszustwo i podstępność ożywionej pamięci. Wychodzi na jaw coś, czego sobie dotąd nie uświadamiali albo co miało być utajone, a teraz powoduje ich silny stres, dystans do zastanej rzeczywistości. W ich zachowaniu miesza się kognitywność z emocją podobną do deziluzji. Konfrontacja z nowym środowiskiem dotyczy wprawdzie indywidualnej sfery przeżyć obu postaci, jednak jest dla człowieka żyjącego w innych warunkach trudna do wyobrażenia i zniesienia, może ona nawet stracić swoją racjonalną przyczynowość. W podstawowej płaszczyźnie „zieje” przepaść między starym wyobrażeniem a nowymi sytuacjami, dochodzi do napięć między wiernością dotychczasowemu postępowaniu a zdradą sytuacji, w której się oboje znajdują. Z tego względu Irena i Józef oddalają się od konkretnych ludzi, miejsc, od zewnętrznych wydarzeń i własnej przeszłości. Akcent w powieści zostaje przesunięty na te strony życia, które mogą wydawać się mniej istotne czy zupełnie nieistotne dla wielkiej historii, wcześniej odświeżane w pamięci, albo szczęśliwie zapomniane, które znowu nieoczekiwanie wynurzają się, wytwarzają bariery i uniemożliwiają dialog z ludźmi.

Wróćmy do słowa *tęsknota*, którego hiszpańskie znaczenie, oczywiście, nie może być zignorowane ani przez autora, ani przez czytelnika, mimo że hiszpańska krytyka literacka nie przykładła do niego oczekiwanej wagi. Krytykom wydaje się, że powieść można interpretować za pośrednictwem niemieckiego słowa *Sehnsucht*, które według nich dokładnie koresponduje z tytułem książki.

Rozważny wywód Kundery o pochodzeniu słowa *tęsknota* jest przeprowadzony na dwóch płaszczyznach: zdarzeniowej i filologicznej. Obie mają swój początek w Grecji i są związane z Odyseuszem. W języku greckim *powrót* ujmuje słowo *nostos*, które znaczyło ‘utrapienie’. Nostalgia więc jest utrapieniem spowodowanym pragnieniem powrotu. Według Kundery większość Europejczyków używa słowa *nostalgia* lub innych słów pochodnych od te-

go greckiego wyrazu. Jednak w języku hiszpańskim mówi się *añoranza*, w portugalskim *sandate*.

Wszystkie języki różnią się strukturą semantyczną. Jednak większość leksemowi *nostalgia* przypisuje znaczenie ‘utrapienie spowodowane niemożnością powrotu do ziemi ojczystej’ (ang. *homesickness*, niem. *Heimweh*). Czesi obok słowa *nostalgie* używają wyrazu pochodzenia rodzimego *stesk* (por. *Stýská se mi po tobě* ‘tęsknię za tobą’ – mówią w Czechach zakochani i znaczy to, że nie mogą znieść bólu z powodu nieobecności ukochanej osoby). W języku hiszpańskim *añoranza* pochodzi od słowa *añorar* (w katalońskim *enyorar*), które wywodzi się od łacińskiego *ignorare* ‘nie wiedzieć czegoś’. Z etymologicznego punktu widzenia *nostalgia* jest boleścią, *ignorancia* jest niewiedzą, niemożnością dokładnego ustalenia: chcę czy nie chcę do czegoś wracać. Jesteś daleko i nic o tobie nie wiem. Moja ojczyzna znajduje się daleko, nie wiem, co się w niej dzieje, zwykło się mówić. W niektórych językach trudno nawet znaleźć odpowiedni wyraz dla słowa *añoranza*. Francuzi słowem *s’enoruer* wyrażają tylko to, że im czegoś brakuje. To znaczenie jest jednak zbyt ubogie, nie wyraża złożoności uczucia, które ma na myśli Kundera. Niemcy rzadko używają słowa *nostalgia* w greckiej formie, dając pierwszeństwo złożonemu wyrazowi *Sehnsuche*. Według Kundery słowo to przedstawia raczej odległość między kimś i czymś, potrzebę wydarzenia, które się stało i nie sposób go odwrócić. Ogarnia na przykład dawne życzenia, utracone dzieciństwo, pierwszą miłość...

W recenzji powieści *L’ignorancia* w czasopiśmie „Quimera” Antoni Peneda Picose (2000) nie ma zastrzeżeń co do dokładności etymologicznego wywodu hiszpańskiego i katalońskiego słowa. Uważa jednak, że nie pełnią one zasadniczej roli w utworze, że – jak już wspomnieliśmy – byłoby lepiej odczytywać powieść za pośrednictwem niemieckiego rzeczownika *Sehnsucht*. Według Antoniego Penedy *sehen* znaczy ‘tęsknić, pragnąć’, a *suchen* – ‘szukać’. Te dwa słowa implikują ruch, który jest odwracalny. Umożliwiają spojrzenie wstecz (to znaczy wspomnianie z założeniem

‘pomniejszać, dziwić się’) i w przód (w znaczeniu ‘oczekiwać, mieć nadzieję’). W obydwu wypadkach ujmują znaczenie ‘strata, niemożność przedłużenia trwania czegoś’.

Dla Kundery *Odyseja*, podstawowa epopeja o nostalgii, zrodziła się ze starej kultury greckiej i wydała największego nostalgicznego bohatera wszechczasów. Odyseusz wraca do domu po dziesięciu latach wojny trojańskiej, po trzech latach pełnych fantastycznych przygód i siedmiu latach spędzonych na wyspie w miłosnym związku z piękną nimfą Kalipso, w której był tak zakochany, że nie chciał opuścić wyspy. W piątej, finałowej pieśni bohater prosi boga, aby mu odpuścił, że wyrządza krzywdę Penelopie. Stale widzi jej piękne spojrzenie i elegancką postać. Kocha ją i pragnie wrócić do domu, rozkoszować się swym powrotem. Ale czy naprawdę? W swej epopeji (nieco dalej) Homer pisze, że Odyseusz tak twierdził, kiedy świeciło słońce; kiedy zaszło, wróciły cienie: spieszył, by spędzić noc u boku innej kobiety.

Narrator w *L’ignorancia* twierdzi, że nie istnieje nic porównywalnego z życiem emigranta, jakim długi czas była Irena. Obok takiego stwierdzenia znajdujemy odmienną propozycję, inny wariant życia emigranta. Odyseusz pędził przy Kalipso naprawdę słodki, łatwy i radosny żywot, a mimo to, wybierając między słodkim życiem a ryzykiem powrotu, wybrał powrót. Dał pierwszeństwo znanemu przed nieznanym (w znaczeniu ‘przygodowy, ciekawy’). Ostatecznie nawet jeśli w biegu wydarzeń nie chcemy zbyt wcześnie znać zakończenia, dajemy pierwszeństwo biegowi wydarzeń, zmierzającemu wszak ku ukończeniu pointy, podobnie jak w życiu wracamy do czegoś ze świadomością, że w ten sposób spieszymy ku końcowi. Homer gloryfikował nostalgię i ozdobił ją morałem i sentymentem. Penelopa zajmuje wyższe miejsce niż Kalipso, która jednak kochała Odyseusza, żyła z nim siedem lat, dzieliła z nim łóżę, podczas gdy o Penelopie wiemy niewiele. Mimo to doceniamy cierpienie Penelopy, a lekceważymy żal Kalipso. Doceniamy wierność staremu, a nie niewierność nowemu.

W hiszpańskich recenzjach w „El Pais” i w czasopiśmie „Quimera” przypomniano, że powrót Ireny i Józefa jest podobny do powrotu Odyseusza do Itaki, również trwającego dwadzieścia lat. Różnica tkwi w tym, że znana grecka historia dalej się już nie rozwija. Domyślamy się, że Odyseusz musiał pogodzić się z tym wszystkim, co się zmieniło, musiał z własnej woli zebrać siły i pokonać dystans czasowy, skutki rozłąki, nawiązać przerwana nić, a przede wszystkim ożywić ją. Irena i Józef jednak nie znajdują punktów oparcia dla napięcia swych cięciw, zdecydowali się ze względu na niewiedzę i nieświadomość, nie starają się zbytnio o to, aby osłabić to, co się im przydarzyło i sposób, w jaki to przeżywali, aby przystosować się do zmian i uczynić decydujący gest⁹.

Antonio Peneda wymienia trzy przyczyny utraty miłości do ojczyzny przez bohaterów powieści M. Kundery:

- wspomnienie, które zachowali ze swojego życia przed emigracją jest szorstkie, ciemne i pełne uników,
- utrwalony w pamięci obraz nie koresponduje z teraźniejszością, ze stanem aktualnym, do którego nie potrafią znaleźć drogi; w efekcie nie zamierzają się przystosować, właściwie nie wiedzą, czy chcą poświęcić swą siłę temu, aby się przystosować,
- powrót jest dla nich nie do przyjęcia, podobnie niedogodna staje się dla nich tak ukierunkowana przestrzeń.

Możemy dodać, że ta triada niemożności powrotu odnawia oddalenie między ludźmi, zdarzeniami historycznymi, przedmiotami. Szczytowym momentem spotkania obydwójga nie jest właści-

⁹ K. Chvatík rozdział siódmy swojej książki (1994) nazwał *Hledání ztraceného činu* (Poszukiwanie straconego czynu), a dziewiąty – *Hledání ztraceného gesta* (Poszukiwanie straconego gestu). Jest w nich przywołany m.in. wywiad M. Kundery z Philipem Rothem („The Sunday Times Magazine”, 1984, 20.5.) *Na obronę intymności*, w którym pisarz opisuje poczucie ulgi po wydostaniu się z przygnębiającej atmosfery okupowanej Pragi, kontroli politycznych i cenzury, oraz radosne wrażenia z możliwości swobodnego poznania ludzi, języków, krajów, rozmawiania choćby z sąsiadami. W hiszpańskim czasopiśmie „Saber” była również opublikowana autoryzowana rozmowa M. Kundery z P. Rothem (1985).

wie akt miłosny w pokoju hotelowym, ale zdwojona intensywność odczuwanej tęsknoty i to nabiera symboliki międzyczasu i międzyprzestrzeni samolotowych dróg powietrznych (nb. motyw samolotu należy do bardzo często pojawiających się motywów w omawianej powieści).

W pierwszych dniach emigracji Irena miała przerażające sny. Znajdowała się w samolocie, który zmienił kierunek i wylądował na nieznanym lotnisku. Czekali na nią tam mężczyźni w uniformach, którzy ją kąpali w lodowatej wodzie. Przeszłość więc jakby straciła swoją spoistość i w związku z tym ożyło coś innego. Podobnie rzecz się przedstawia w przypadku Józefa. Wspomnienie przedwcześnie zmarłej żony przyspiesza jego niespodziewany powrót do Danii, do miejsc przypominających stworzoną przez nią atmosferę domu rodzinnego. W scenie tej nie chodzi o ucieczkę przed Ireną, śpiącą jeszcze po miłosnej nocy, ale o trudne do przekazania uczucia, o potrzebę szybkiego działania, pogodzenia się z czasem i pamięcią „uczuciową”, o zerwanie więzów z przeszłością. Do przestrzeni emocjonalnej Józefa bowiem „wstąpił” sentyment przeniknięty nostalgią i wywołany blaskiem wspomnienia o niedawnych przeżyciach. To zakryło teraźniejszość i dosięgło przyszłości. Wiele postaci Kundery wraca do idylli, tęskni za powtarzaniem, za mitycznym wiecznym powrotem, porusza się na linii życia i śmierci, a przy swym upadku próbuje ruchu przeciwnego, podobnego do wzlotu.

Doświadczenie Ireny (w znaczeniu słowa *Sehnsucht*) jest bardziej złożone niż doświadczenie Józefa. Oznacza, że wprawdzie dalej będzie się cieszyć z poezji, powiedzmy, J. Skácela i dalej będzie pragnęła zaczerpnąć przeżyć estetycznych z czeskiej literatury (żeby przypomnieć choćby J. Škvoreckiego czy B. Hrabala), jednak nie znajdzie siły i chyba już nie zechce się identyfikować ze współczesnością, nie zechce przystosowywać się do stylu życia, z którym się nie utożsamiała, pokonywać zakłopotania wynikającego z innej hierarchii wartości, patrzeć na ludzką zawiść i złość czy starać się przeniknąć do czegoś, co właściwie ją już nie interesuje.

Patrzy jakby z wielkiej odległości na swą przeszłość sprzed dwudziestu lat, co pogłębia przepaść między nią a matką. Nie podziela praskich sukcesów gospodarczych swego drugiego partnera życiowego, Szweda Gustawa, z którym zaprzyjaźniła się po śmierci dwóch córek i męża Martina we Francji, raczej tylko obserwuje jego entuzjastyczny podziw dla miejsca, w którym urodził się Franz Kafka.

Podczas lektury powieści *L'ignorancia* przychodzi na myśl, że Gustaw i Franz, Irena i Teresa, Sabina i matka Ireny, Tomasz i Józef mają rzeczywiście cechy wspólne. Gustaw i Franz to cudzoziemcy z galerii męskich postaci Kundery, którzy prezentują typy zewnętrznie silne i odnoszące sukcesy zawodowe, w życiu prywatnym nieskomplikowane, a nawet proste. Obydwaj długi czas mieszkali z matką, która rozbudzała w nich platońskie wyobrażenie kobiety. Franz tak bardzo kochał swoją matkę – od dzieciństwa do chwili, kiedy ją odprowadził na cmentarz – że zakochał się również we własnych wspomnieniach o niej i bardzo często zabawiał nimi Sabinę. Uważał bowiem, że będzie ona oczarowana jego zdolnością bycia wiernym. Gustaw, również kochający syn, z wielką czcią wspominał matkę i zabraniał Irenie dzielić się z nim wrażeniami po odwiedzinach u niej. Gustaw został powoli wciągnięty w sieć dokładnie ułożonego planu żywotnej matki Ireny i uległ czarowi jej osobowości już w Paryżu. Matczyna obecność oddziaływała na niego dobroczynnie, wyswobadzała go. W Pradze spontanicznie przekroczył tradycyjną granicę między utajonym platonicznym podziwem a rozkoszą seksualną.

Stosunki między postaciami korespondują z *Małym słownikiem niezrozumiałych słów z Nieznośnej lekkości bytu*, z wiernością i zdradą. Ojczyzna-ziemia, z której Irena i Józef wyszli, ziemia-matka, z której się zrodzili, zdradza ich wyobrażenia o ideale i cieple ogniska domowego. Matka Józefa nie żyje (jedna z pierwszych dróg Józefa wiedzie na cmentarz), a odnowiony dom zamieszkały przez brata jest miejscem chłodu i źródłem rozpacz. Nikt nie chce słuchać pytań Tomasza i Józefa, odnoszących się do komunistycznej przeszłości. Fizyczna nieobecność matki i brak głębszej więzi

z rodzinną ziemią przemieniają się w pamięć uczuciową, wspomnienia i zapomnienie.

Matka Ireny nigdy nie wypełniła swej funkcji podtrzymywania ciepła rodzinnego, nie grała przypisanej sobie roli społecznej, nie opiekowała się ogniskiem, z którego promieniuje światło i ciepło, które nasycy, cieszy i umacnia niezależność. Obecność matki działała na Irenę destruktywnie nawet podczas dojrzewania i przyspieszyła jej małżeństwo. Matka swą przystępnością odbierała córce pewność siebie, która w jej obecności czuła się brzydka, niesamodzielna i niezdolna. Dopiero emigracja wyprowadziła ją z zaczerpniętego kręgu zaniżonej samooceny, braku pewności siebie. Powrót do ojczyzny i powrót do matki jest dla Ireny zdradliwy, ponieważ odnawia rany, które już zagoiły się i o których chętnie zapomniiała. Tłumaczy to rola matki w życiu Ireny, oparta na zdradzie, z której rozwinął się łańcuch dalszych zdrad. Tak, jak Sabinę „oczarowywała zdrada, a nie wierność” (s. 86), tak matkę Ireny fascynowało współzawodnictwo z własną córką. Tak, jak Sabinę podniecało odbicie w lustrze własnej nagości i niestosownie ubranego Tomasza z melonikiem, tak matkę Ireny podniecało wyobrażenie miłosnego zbliżenia z Gustawem, które prawdopodobnie przygotowała i muzycznie zaaranżowała, a co ciekawsze, później, patrząc do lustra, z udawanym zaskoczeniem przeprowadziła.

Przychodzą na myśl dalsze analogie. Teresa z *Nieznośnej lekkości bytu* nie chce być podobna do matki, bezwstydnie demonstrując starość. Irena nie chce współbrzmieć z matczyną wieczną młodością, teatralnym gaworzeniem, głośnym śmiechem i gestami przesycenymi erotyką. Teresa nie chce przyjąć za swoją nową ojczyznę kraju emigracji. Irena czuje się bardziej zadomowiona we Francji niż w Czechach. W *Nieznośnej lekkości bytu* konstatuje się:

Pierwsza zdrada jest nie do naprawienia. Wywołuje reakcję łańcuchową dalszych zdrad, z których każda coraz bardziej oddala od miejsca pierwotnej zdrady (s. 87).

Gdzie są granice między nimi?

W powieści *L'ignorancia* Kundera po raz wtóry podejmuje temat rozumienia jednostki i sensu ludzkiego życia, które jest nie tylko nieznosnie lekkie, ale też wpada we własną pułapkę. Jeszcze przed wydaniem *L'ignorancia* ukazało się drukiem – godne uwagi – studium profesora filozofii Uniwersytetu w Sewilli, Jesúa Navarro Reyesa, zatytułowane *Los flujos de la identidad en Milan Kundera (Źródła tożsamości u Milana Kundery)*¹⁰, dyskurs o subiektywności, inkohereencji, uniwersalności, o terminach naukowych i metaforze powieściowej. Jego wstępnym założeniem jest twierdzenie, że każda jednostka Kundery jest wytworzona przez obraz tożsamości na trzech poziomach indywidualnego wyrazu. Jest to twarz, gest i biografia. Życiorys precyzuje gest, gest precyzuje twarz. Pozwolimy sobie sparafrazować poglądy Jesúa Navarro Reyesa i zastosować go do ostatniej powieści, której studium nie mogło jeszcze obejmować. (Oczywiście, nasza metoda komentarza jest sama w sobie wielopoziomowa i nie zawsze spójna, ponieważ zawiera informacje z publicystyki, filozofii i literaturoznawstwa. Ponadto stawiamy trudne i złożone pytania, nie biorąc od uwagi tego, czy mamy do czynienia z czytelnikiem obeznanym z tematem. Większość Czechów bowiem nie czytała powieści *L'ignorancia* z powodów językowych, dzięki czemu twórczość Kundery, podobnie jak Kafki, znalazła się w paradoksalnej sytuacji: mówi się o niej, dyskutuje i polemizuje, nie znając tekstu.)¹¹

Na początku powiedzieliśmy, że znakiem konstytutywnym twórczości Kundery jest niepowodzenie. Problemem jest czyn, działanie – jako niewymienny przejaw ludzkiego bytu – od momentu, kiedy się pojawia, aż po fazę, którą nazywamy prądem toż-

¹⁰ Odsyłam do *Les testaments trahis. Essai*. Gallimard, Paris 1993. W języku hiszpańskim *Los testamentos traicionados*. TusQuets editores, Barcelona 1994. Przeł. Beatriz de Moura. M. Kundera poświęcił Kafce esej literaturoznawczy (Kundera 1981).

¹¹ *Nieśmiertelność. Powieść*. Ukończono 1988. Pierwsze wydanie w języku francuskim *L'immortalité*. Gallimard, Paris 1990. Przeł. Eva Bloch. Wydanie czeskie: Atlantis, Brno 1993. Sixty-Eight Publishers, Totonto 1993.

samości, tzn. kiedy nasza tożsamość przeplata się z tożsamością innych osób. Istnieje bowiem moment, w którym przeniknie do sfery własnego ja i „przebudzi” się w nim to utrwalone, chociaż bardzo odległe, które nie jest niczym innym jak połączeniem nieosobowych prądów. W życiu Ireny przeważała bierność. Raczej przyjmowała podniety, które do niej przychodziły z zewnątrz, niż starała się o samorealizację, nie decydowała sama, ale opierała decyzję na podstawie łatwo rozpoznawalnych znaków, motywów. Podobnie jak w *Nieznosnej lekkości bytu*, tak i tu powtarza się myśl wyrażona przysłowiem „Einmal ist keinmal”.

Jesús Navarro Reyes pisze, że w twórczości Kundery liczne są momenty, w których postaci zatrzymują się i z bliska konfrontują swoją twarz. Jako przykład przytacza uspokojenie i przerażenie Teresy spowodowane podobieństwem rysów jej twarzy do matczynej. Posiadanie własnego spojrzenia imponuje, kiedy konstytuuje się własną fizjonomię, ale przeszkadza, kiedy przedłuża się identyfikację z własną twarzą. Przypomina postaciom coś, z czym się nie zamierzają identyfikować i co już do nich nie należy, albo wywołuje w nich poczucie, że stają się tylko niesobowymi konfiguracjami skóry i mięsa, które mogą należeć do kogokolwiek.

W powieści *L'ignorancia* potrafimy sobie wyobrazić tylko twarz przyjaciółki Ireny, byłej dysydentki Milady, która niezwyczajnym, a przy tym przez lata niezmiennym, uczesaniem zakrywa brak ucha, niegdyś straconego na skutek nieszczęśliwego wypadku. Jej twarz z daleka wygląda tak samo, jak przed laty, natomiast w czasie rozmowy pokrywa się zmarszczkami i osobliwym zgorzknieniem.

Jeśli twarz, najogólniej mówiąc fizyczny aspekt osoby, nie jest czymś, co by było przybliżeniem niezwykłości wyrazu, musimy wierzyć, że to coś może się wyrazić całym ciałem (s. 235).

Spotykamy się więc z drugą płaszczyzną indywidualnej ekspresji – gestem, który jest wspólną podstawą wielu powieści Kundery. Jest przejawem akcji, staje się motorem napędowym indy-

widualnego wyrażania, a chociaż chodzi o ruch nieosobowego ciała, które nabyliśmy, rodząc się, dodaje naszemu działaniu uczucia; nim manifestujemy nasze wnętrze. Podobnie jak Kundera w powieści *Nieśmiertelność*¹², tak i autor wspomnianego studium relatywizują oryginalność i wyjątkowość ludzkiego gestu (Laura, siostra Bettiny, przyswoiła sobie jej gesty), przez co przyznają mu indywidualność. Uwalnianie się Ireny od matki polega na zapominaniu teatralnych gestów, gestów wyuczonych w domu. Dramat „prądów identyfikacyjnych” powtarza się, zanim staną się one czystą ekspresją indywidualności, ponieważ nie są ekskluzywne w tym, co się w nich realizuje. Matka Ireny swoimi gestami ukazuje Gustawowi jego atrakcyjność seksualną, ruchami ciała i ręki na tyle go podnieca, a potem uspokaja, że czuje się szczęśliwy. Podczas gdy Irena traci wolę gestów, jej matka wprost w nie opływa. Przedłużenie gestu z pokolenia na pokolenie, które jest typowe chociażby dla *Nieśmiertelności*, w nowej powieści nie dokonuje się, dlatego że zmieniała się indywidualność pokolenia, Ireny.

Kundera definiuje życiorys jako „łańcuch zdarzeń, które uznajemy za ważne w swoim życiu”. W *Nieśmiertelności* w *Notatce o autorze* czeski pisarz wspomina, że w roku 1978 został pozbawiony obywatelstwa czechosłowackiego, co oznaczało, że dla ludzi w Czechach jakkolwiek kontakt z nim był zabroniony i że nieodwołalnie zamknęły się przed nim granice. Nie wątpił, że na za-

¹² *Los Testamentos traicionados...*, op. cit., s. 19. Tutaj przypomnijmy hasło *Litania* z książki *L'Art*, w którym Kundera opisuje postawę uczuciową podczas śpiewania albo grania czeskiej pieśni ludowej, wyrażoną w *Žarcie*. Bohaterowi powieści wydaje się, że kiedy znajduje się wewnątrz tych pieśni, jest w domu, i że go opuszcza, a ich świat jest jego zapisem. Słyszy w nich najpełniejszy głos ojczyzny, względem której zawinił, głos, który być może nie jest nawet z tego świata. Jest to „tylko wspomnienie, pamiątka, zbiorowe uchwycenie czegoś, czego już nie ma”, pewność ginąca pod nogami i pogrążająca się w głębię stulecia, w głębię nieprzejrzaną, gdzie miłość jest miłością, cierpienie – cierpieniem. Ze zdumieniem stwierdza, że jego jedyną ojczyzną-domem rodzinnym (*domov*) jest to przepadanie, ten szukany i z utęsknieniem oczekiwany upadek, któremu towarzyszy słodki zawrót głowy.

wsze. W roku 1981 otrzymał narodowość francuską (człowiek z Europy Środkowej powiedziałby: obywatelstwo francuskie). Był wzruszony, czuł głęboką wdzięczność dla ziemi, która stała się dla niego nową ojczyzną. Tego aspektu nie można pominąć, chcąc zrozumieć postępowanie i wzajemne stosunki Ireny i Józefa.

Jesús Navarro Reyes w związku z biografią autora *Nieśmiertelności* wspomina o porządku naszego życia, w którym odbija się to, co zamierzamy widzieć jako siłę napędową indywidualnego postępowania, co zamierzamy przyswoić, publicznie podsumowywać. Życie prezentujemy jako proces, który sobie przyswajamy, wybierając jego elementy z szerokiego „prądu”, w którym jednostka znajduje się w określonych zależnościach, powiązaniach niejako przez „muzyczną kompozycję”, jaką jest życie, przez motywy, z których akceptujemy tylko te, które uważamy za czystą ekspresję naszego wnętrza. Do biografii przemycamy także kłamstwo i kicz, często kluczowy charakter odgrywa w nim źle skierowane zdanie, nieszczęśliwa sytuacja, która obala wszystko, co było z trudnością budowane. Również twórczość Kundery jest pełna przykładów tego, jak życiorys człowieka może być przekręcany, deformowany, zdradzany, przeniknięty „pasożytami” nie tylko typu Bettiny w życiu Goethego (*Nieśmiertelność*) i M. Broda w życiu F. Kafki (*Zdradzone testamenty*). Nikt nie jest zabezpieczony przed tym prądem. Wiedzie on od własnej rodziny przez najbliższych przyjaciół do pasożytowania w utworze, zagarnia detale życiorysu, stosunki międzyludzkie, ciągnie się przez sentymentalny kicz ku zatrzymaniu się między świadomością i zapomnieniem.

Tożsamość jednostki jednak nie może być rozpoznana z „pojęć”, jakimi są twarze, gesty i biografie. Te mogą być maskami, czymś wyuczonym czy przyswojonym. Jaka więc droga do poznania samego siebie pozostała człowiekowi? Punktem wyjścia nie może być pełne utożsamienie się z prądem tożsamości. Indywidualizm jest zamknięty w wymiarach międzyludzkich, społecznych i wyrównujących, które Kundera nazywa kiczem. Z tego względu nie możemy twierdzić, że nasze poszukiwanie nie jest potrzebne.

Na przekór ryzyku, że popadniemy w kicz, że dopuścimy się przekręceń, zagubimy siebie samego, ponownie zaczniemy szukać źródła tożsamości. Takie działanie niekiedy może być odczytane jako zdrada, jednak pozostanie jako coś nieistotnego, jako coś nierozwiniętego we wnętrzu człowieka.

W *Niežności lekkości bytu* Kundera buduje swoje postaci w oparciu o podstawowe sytuacje, w których kiedyś znalazł się sam i które zostawił za sobą, nie powrócił do nich, nie powtórzył ich. Ukształtował postaci tak, aby tworzyły mapę nieznanego terenu, własnej prywatności, do której zabrania się wstępu, aby wysłedziły te prądy świadomości i podświadomości, które mają udział w uchwytności podstawowego problemu ludzkiej egzystencji: czasu i doświadczenia oddzielonego czasem. Powieściowy dyskurs nie jest – co zrozumiałe – biografią autora, autor nie mówi w nim sam o sobie, niczego nie wyznaje. Jednak metaforycznie wypowiada się o tożsamości w jej uniwersalnym wymiarze, ujmuje więcej, niż potrafią wyjaśnić koncepcje filozoficzne i naukowe. W powieści *L'ignorancia* na nowo przeciwstawia się sentymentowi związanemu z mitem ojczyzny (*domova i vlasti*), przy czym nie wyklucza uczuciowej pamięci przepełnionej tęsknotą. Tęsknota może mieć charakter czegoś głębinowego, czegoś, co się niespodziewanie wynurzy, mimo że było już wyparte z pamięci, z czym się godzimy na podstawie własnych interpretacji i zafałszowań tylko dlatego, że zapominamy albo często nie uświadamy sobie w czasie trwania zdarzeń, ani po upływie czasu.

Punktem wyjścia w powieści *L'ignorancia* jest ponownie konkretna historia, losy konkretnych postaci, które podobnie jak w poprzednich powieściach „pływają w morzu nietożsamości i walczą o to, aby w tym pływaniu utrzymać się” (Reyes 1999, s. 238) na powierzchni. Przystosowują oni swą twarz, gest i biografię, integrują swą autentyczność w różnych alternatywnych sposobach bycia i działaniach, przekraczają granice wyznaczone dla każdej jednostki. Powieść stawia pytania tam, gdzie zazwyczaj nie są one głośno wypowiedziane, pytania o to, czego nie przekazuje się pod wpływem

uprzedzeń i ze strachu przed niestosowną reakcją emocjonalną. Nie tylko odnawia się w niej temat Kundery – zapomnienie, temat rozwijany w różnych położeniach, temat zniekształcenia, które jest pierwotnym przejawem zarówno emocji i przesądów, jak i teoretyzowania i racjonalizacji poprzedzających działanie i rozstrzygnięcie, ale również opuszcza milczenie na drażliwy temat emigracji wewnętrznej i zewnętrznej. Rozpoczyna dialog na temat, co mogłoby być uznane przez innych za zdradę. Przypomnijmy, jak Kundera z upodobaniem cytuje Tomasza Manna i wraca do stworzonego przez niego pojęcia *głębin przeszłości*, które stają się źródłem tożsamości. W *Zdradzonych testamentach* przypomina zasmucenie Manna spowodowane tym, że zastanawiamy się, myślimy i działamy także na podstawie czegoś innego, co jest w nas, a mianowicie na podstawie tradycyjnych nawyków, archetypów, które zmieniły się w mity i są przekazywane z pokolenia na pokolenie i które dysponują ogromną siłą nakłaniania i kierowania z oddali, z „głębin przeszłości”¹². Autentyczność Ireny i Józefa polega na tym, że obydwie postaci mają w sobie coś z mitycznych schematów, aktualnych do dziś. Ich walka o tożsamość staje się osobistym dramatem, walką o to, czy być samym sobą, czy włączyć się w nieosobowy prąd tożsamości: przystosować się albo skazać się na skomplikowaną drogę poszukiwań.

Hiszpańska nauka i krytyka ocenia twórczość Kundery bardzo pozytywnie. Krytycy postrzegają ją jako posłanie i wyraz indywidualizmu, doceniają zdolność autora do wytworzenia silnego „dyskursu indywidualności”, ujęcia względności czasu i pamięci. Niejednokrotnie podkreśla się, że powieści czeskiego prozaika są „czystszy wyrazem indywidualizmu w swojej uniwersalności” niż różne filozoficzne i naukowe koncepcje teoretyczne.

Thumaczyła Anna Piechuta

Literatura

Chvatík K., 1994: *Svět románů Milana Kundery*, Atlantis, Brno.

Chvatík K., 2001: *Velký návrat*, „Host”, nr 4, s. 9–12.

- Kundera M., 1981: *En algun sitio, ahí deterás (Acerca de lo Kaekiano)*, „Quimera” 7, maj, s. 26–30.
- Kundera M., 1987: *Del Rigor. La Arquitectura de la Novela*, „Quadernos d' Arquitectura i Urbanisme”, nr 173, s. 22–27.
- Le Grand E., 1998: *Kundera aneb paměť touhy*, Votobia, Olomouc.
- Reyes J. N., 1999: *Los flujos de la identidad en Milan Kundera*, „Thémata. Revista de Filosofía” 22, s. 232–239.
- Picos A. P., 2000: *Milan Kundera, »L'ignorancia«*, „Quimera” 195, septembre, s. 66–67.
- Roth P., 1985: *En Defensa de la intimidad. Las vidas privadas de Milan Kundera*, „Saber”, nr 1–2, s. 24–25.

Marzena ZABIERZEWSKA-KUCHARSKA
Katowice

Nurt heroizacyjny i deheroizacyjny w czeskiej prozie wojennej

Powojenne piśmiennictwo czeskie przyniosło generalne potępienie wojny, która zawsze uważana była (jest i będzie) za największe nieszczęście ludzkości. Zdecydowana wymowa antywojenna to motyw przewodni prozy czeskiej, a zarazem jej punkt styyczny z literaturami innych narodów. Utwory powstałe po roku 1945 bezwzględnie potępiają każdą agresję. I mimo że powstały tuż po zakończeniu działań wojennych, niektóre z nich zrodziły się jeszcze na froncie (jak np. *Most Jiřego Muchy* czy *Turysta mimo woli Adolfa Hoffmeistera*), toteż zostały obciążone balastem dopiero co doznanych krzywd, cierpień, upokorzeń. Dlatego obraz wojny, jaki przedstawiają, namalowany jest ostrymi, kontrastującymi barwami.

W czeskiej prozie o wojnie, na którą składa się w sumie kilkadziesiąt pozycji, można wyodrębnić dwa podstawowe nurty: heroizacyjny i deheroizacyjny. Pierwszy z nich reprezentują utwory dokumentalne i beletrystyczne, starające się ukazać grozę lat wojny, obnażyć prawdziwe oblicze faszyzmu oraz przedstawić walkę patriotycznej części społeczeństwa z okupantem. W większości są to pozycje mało interesujące, gdyż nagminnie stosowano w nich technikę czarno-białą, upraszczającą obraz ludzkich charakterów i konfliktów, zarówno społecznych, jak i pokoleniowych. Radość z powodu odzyskania niepodległości, odbudowy państwa i świeża pamięć o upokorzeniach i cierpieniach prowadziły do heroizacji tematu. Pisarze w tym okresie nie ustrzegli się patosu i monu-

mentalizacji nawet drobnych wydarzeń, nie potrafili wyzbyć się pochlebnych uogólnień, zamazujących prawdę historyczną.

Drugą grupę tworzą powieści, w których podstawowym problemem jest ukazanie słabości człowieka, jego niedoskonałości, ale przede wszystkim jego dążności do zachowania życia jako najwyższej wartości ludzkiej. Utwory powstałe w nurcie deheroinizacyjnym odznaczają się o wiele większą rozbudową kompozycyjną, postaci są charakteryzowane wszechstronnie. Dzieła te czasami przypominają powieści psychologiczne, choć pozostają typem literatury faktu. Pierwszy nurt dominuje w latach 1945–1955, drugi przeważa w utworach powstałych w latach późniejszych, kiedy pisarze nabrali dystansu do lat wojny i okupacji, toteż towarzyszyła im refleksja nad wydarzeniami wojennymi i udziałem w nich Czechów. Przyjrzyjmy się im pokrótce.

1. Literatura o herosach

Bezpośrednio po wyzwoleniu nastąpiło duże zróżnicowanie poglądów, postaw społecznych, filozoficznych i programów artystycznych. Wtedy wiele osób wystąpiło przeciwko tym pisarzom, którzy ukazywali naród czeski jako bierne społeczeństwo, zastygłe w bezruchu w obliczu wroga. W tej sytuacji Gustav Bareš w artykule *Ke sjezdu spisovatelů (Do zjazdu pisarzy)*, wydrukowanym w „Listach o kulturze”, wytyczył kierunek, w jakim winna zmierzać czeska proza:

Nasza literatura miałaby uderzyć w nową optymistyczną strunę... miałaby zobaczyć obok nazistowskiego zezwierzczenia i piekła wyniszczenia jako swój drogowskaz optymizm bohatera-bojownika, w którym mieści się tyle osobistych tragedii, tyle ofiar i krwi czeskich ludzi, ale w którym też pulsuje wiara całego narodu w zwycięstwo sprawiedliwej sprawy (Bareš 1947, s. 3).

Wkrótce potem zaczęły powstawać utwory starające się sprostać temu zadaniu (przykładem *život proti smrti* Marii Pujmanovej). Uważano, że epika wojenna ma obowiązek gromadzić wszystkie doświadczenia narodowe, krzepić, wzbudzać patriotyzm,

umacniać świadomość narodową, a nade wszystko heroizować przeszłość, tak jak to czynili Julius Fučík w *Reportaży spod szubienicy*, Jan Drda w *Niemiej barykadzie* czy Jiří Marek w mitologizującej balladzie *Marsz w ciemnościach*. Ostatecznie na prozie lat pięćdziesiątych zaciążyła ocena przeszłości w konwencji bohaterkiej. Poza tym od 1948 roku zapanowała jednoznaczna tendencja do angażowania się pisarzy w budowanie socjalizmu, co znalazło odbicie w obradach I Zjazdu Kultury Narodowej, a rok później – na I Zjeździe Pisarzy Czechosłowackich.

Piśmiennictwo tego okresu wiązało się to z realizacją z góry przyjętych losów własnego narodu w sposób jak najbardziej wszechstronny i wyczerpujący. Utwory z tego okresu ukazują losy i sytuację ludności cywilnej w Protektoracie, udział Czechów na frontach drugiej wojny światowej i braterstwo broni z Armią Czerwoną. W latach pięćdziesiątych niepodzielnie „królowała” proza fabularna, dominował jej najbardziej typowy gatunek – powieść klasyczna, dająca największe możliwości ukazania szerokiej panoramy stosunków ludzkich. W tym celu powrócono do kroniki powieściowej oraz jej odmiany – zbeletryzowanej historii kilku pokoleń jednej rodziny.

Prozę o bohaterach zapoczątkował Julius Fučík, pisząc w pankracowskim więzieniu słynny *Reportaż spod szubienicy (Reportáž psaná na oprátce)*, w którym oskarżył faszystów o zbrodnie popełnione na czeskich komunistach. Jest to pierwsza, jedyna i niepowtarzalna relacja świadka, a zarazem ofiary hitleryzmu mówiąca o wytrwałości, odwadze, poświęceniu i męczeństwie ludzi walczących w obronie ojczyzny. *Reportaż spod szubienicy* to wyjątkowa pozycja także w literaturze światowej, przekazuje doznania i odczucia, jakie towarzyszą człowiekowi skazanemu na śmierć. Jest to utwór najbardziej antywojenny ze wszystkich. Po wielu miesiącach pobytu w więzieniu, gdy dobiegły końca przesłuchania, Julius Fučík zanotował:

A więc już koniec tym zmaganiom. Teraz będzie tylko czekanie – dwa, trzy tygodnie zanim opracują akt oskarżenia, potem podróż do Reichu, czekanie na

rozprawę, wyrok i wreszcie sto dni czekania na stracenie. [...] Jest to wyścig nadziei z wojną. Wyścig śmierci ze śmiercią. Co przyjdzie wcześniej: śmierć fašyzmu czy moja? (Fučík 1975, s. 50–51).

Fučík wiedział, że zginie, ale był także przekonany o zagładzie fašyzmu, sprawy niezliczonej ilości tragedii i cierpień.

Reportaż spod szubienicy to wstrząsający dokument hitlerowskich zbrodni, który trudno porównywać z utworami beletrystycznymi. W literaturze pięknej, mówiącej o wojnie, jest wiele pozycji ciekawych i bogatych pod względem artystycznym, ale żadna z nich nie jest w stanie rywalizować z nim, jeśli chodzi o ładunek emocji, grozy, ludzkich odczuć i doznań.

Utwory dokumentalne i beletrystyczne powstałe w latach tuż po wojnie ukazywały jej grozę bez wyraźnego celu. Były przepełnione patosem, monumentalizowały nawet drobne wydarzenia, nie szczędząc pochlebnych uogólnień i niekiedy zacierając prawdę historyczną. Przykładem takiego spojrzenia na „czas pogardy” jest zbiór opowiadań Jana Drdy pt. *Niema barykada* (*Němá barikáda*, 1946). W tym zbiorze opowiadań Czesi przeciwstawieni hitlerowskiemu najeźdźcy wychodzą w aureoli chwały i bohaterstwa. Zwyciężają z bronią w rękę i bez. Ponieważ Drda stosuje z góry przyjętą technikę czarno-białą, ukazywane sytuacje często śmieszą naiwnością.

Prawie każda z tragicznych śmierci tu opisanych to właściwie fanfaronada. To śmierć dla symbolu, śmierć poniesiona z poczucia tego ullańskiego superhonoru, który także blisko sąsiaduje z szaleństwem (tłum. M. Z.-K.; Drda 1968, s. 22).

Opinia ta wydaje się być słuszna. Jakże inaczej bowiem można ocenić postępowanie jeńca z opowiadania *Bezimienny poległy*, który słysząc odgłosy walki wychodzi z ukrycia, by stawić czoła przeważającej sile wroga? Przecież w ten sposób sam na siebie wydaje wyrok. Podobnie postępuje bohater opowiadania *Trzeci front*. Przyłącza się do grupy osób, które krzyczą: „Przec z fašyzmem! Precz z Hitlerem! Niech żyje wolna Czechosłowacja!”, a gdy padają strzały, nie ucieka, lecz idzie im naprzeciw z myślą: „Przez nasze serca nie przejdą”. Samo sformułowanie, co prawda,

efektowne, ale ani odkrywcze, ani nowatorskie. Śmierć, która niczego nie zmienia, jest bezsensowna i najczęściej nie ma nic wspólnego z bohaterstwem.

Podobne fragmenty można odnaleźć w powieści Jiřego Marka, zatytułowanej *Marsz w ciemnościach* (*Můži jdou v tmě*, 1946), w której autor przedstawił kilkudniowe dzieje grupy radzieckich spadochroniarzy i porucznika armii czechosłowackiej, ukazuje odwagę oraz bohaterstwo sojuszników w walce z hitlerowcami.

Również Maria Pujmanová wybrała tę drogę: wskazywanie na bohaterów z uproszczeniem wydarzeń. W powieści *Życie zwycięża śmierć* (*život proti smrti*, 1952) zastosowała utarty schemat. Niestety, nie jest to jedyny mankament tej powieści. Pisarka postawiła na maksymalizm, chcąc ukazać wszystkie ważniejsze wydarzenia historyczne, dlatego „utonęła” w powodzi faktów i nie ustrzegła się uproszczeń. Powstała w ten sposób pozycja nieciekawa pod względem artystycznym i dość naiwna w interpretowaniu faktów.

Działo się tak, gdyż praskie powstanie nie zaczęło się piątego maja 1945 roku, ale już piętnastego marca 1939, kiedy pierwsi niemieccy żołnierze wjechali na motocyklach do Pragi. Od tej chwili, od tego roku prężanie, chociaż na pozór żyli zwykłym, codziennym życiem pełnym troski o chleb powszedni i o dzieci, w rzeczywistości marzyli i myśleli tylko o jednym, zmierzali i tęsknili tylko do jednego: wypędzić nieprzyjaciela z kraju. Po upadku Berlina czas wypełnił się, a gniew ludu, przez długich sześć lat narastający w ukryciu, wybuchł nagle i jak ognista lawa rozlał się po ulicach miasta (Pujmanová 1955, s. 67).

Takich jak ten fragment, gdzie pisarka za wszelką cenę tłumaczy, a zarazem sławi, swoich rodaków, jest w powieści bez liku.

Również pierwsze utwory dotyczące problematyki obozowej reprezentują nurt heroizacyjny. Jako jeden z pierwszych sięgnął po ten temat Milan Jariš w opowiadaniu pt. *Mój Rosjanin*, którego akcję umieścił w obozie Mauthausen. Czytelnikowi po lekturze tego opowiadania obóz hitlerowski jawi się jako miejsce, w którym, co prawda, ciężko się pracuje, ale jest tu także czas na odwiedziny przyjaciół i towarzyskie pogawędki. Poza tym Jariš sugeruje, że Czesi w obozie Mauthausen mieli o wiele większe racje żywności

niż inne narodowości. Bo jakże inaczej można wytłumaczyć fakt, że to oni a nie inni dzielili się chlebem i zupą z Rosjanami, Polakami bądź Jugosłowianami? I wreszcie mało prawdopodobny ostatni dialog między przyjaciółmi:

- Ano, chciałem ci powiedzieć, że już dziś wieczorem nie przyjdę...
- Dlaczego? – ogarnęło mnie zdumienie nad zmiennymi nastrojami tego chłopca.
- Czy odjeżdżasz z jakim transportem?
Gwałtownie wydmuchał dym z papierosa i uśmiechnął się.
- Tak, transportem... tamtędy – i pokazał papierosem na dymiący komin krematorium.
- Zupełnie zwariowałeś! – zawołałem – nie żartuj z takich rzeczy.
Złapał mnie za ramię, a ze spojrzenia jego poznałem, że jednak nie żartuje.
- Podziękuj ode mnie wszystkim Czechom, a jeśli dożyjesz do końca, pojedź kiedy do Moskwy, wpadnij do mojej mamy na Jarmołajewskij pierieułok (?) i powiedz jej, że się nie bałem (Jariš 1949, s. 4).

Nieprawdopodobne jest, by Niemcy osobie skazanej na śmierć za próbę ucieczki z obozu wyznaczali godzinę egzekucji, a czas, jaki dzieli skazanego od chwili stracenia, pozwolili mu wykorzystać w dowolny sposób.

Pierwsze lata po wojnie przyniosły wiele opowiadań i powieści podobnych do utworów Milana Jariša, Marii Pujmanovej, Jana Drdy czy Jiřego Marka, upraszczających problem, a często i zmieniających fakty historyczne. Był to okres, kiedy bardzo żywe były wspomnienia krzywd, jakich wojna nie skąpiła nikomu, a to z kolei spowodowało trudną do uniknięcia w takim wypadku heroizację tematu. Świątowanie zwycięzców.

2. Literatura o ludziach

Rok 1956 tworzy wyraźną cezurę w literaturze czeskiej. Do głosu dochodzi grupa twórców i krytyków przeciwnych zastanej normie literackiej. Następuje wyraźny zwrot ku tradycji dwudziestolecia międzywojennego, zwłaszcza ku rodzimej prozie analitycznej, której patronowali m.in. Karel Čapek i Jaroslav Havlíček. Fakt ten nie pozostaje bez wpływu na dalszy rozwój prozy wojen-

nej, która od tej pory zrywa z ograniczeniami schematów postaw bohaterów, jak również nie pogłębianych opisów czy wręcz prawie fotograficzną rejestrację faktów i zdarzeń, nie wnoszących nic nowego do wiedzy o minionych latach. Pisarze dążą do odpatetyzowania prozy poprzez potraktowanie drugiej wojny światowej jako czasu wielkiego historycznego doświadczenia narodu, czasu demaskowania osobowości człowieka, jego moralnych i psychicznych predyspozycji, wreszcie jako czasu, w którym najsilniej daje o sobie znać z jednej strony strach i podłość, z drugiej – człowieczeństwo.

Utwory powstałe po roku 1956 w porównaniu z pozycjami z pierwszego powojennego dziesięciolecia są bardziej dojrzałe. Ich bohaterowie poszukują najwłaściwszej drogi własnego postępowania, aby przetrwać chaos wojny, zachowując przy tym osobistą godność. Literatura tego okresu nie jest suchą kroniką wydarzeń. Ukazuje, co prawda, panoramę walki w beletrystycznym bądź reportażowym zapisie, ale służy jedynie jako tło do gruntowej analizy postaw i zachowań ludzi w obliczu niebezpieczeństwa.

Twórcy sięgali po inne, „nieopisowe” formy ukazywania złożoności tamtych lat. Najczęściej posługiwali się charakterystyką atmosfery wojny załamanej w pryzmacie indywidualnych odczuć bohatera, a dzięki temu chwytowi pisarskiemu powstały jakże zagęszczone i sugestywne obrazy atmosfery zwyczajnego dnia w kraju sterroryzowanym, atmosfery izolacji w gettach, upodlenia i rozpacz w obozach przymusowej pracy w Rzeszy, zagubienia i zdeptych nadziei na obczyźnie – w okupowanej Francji bądź na frontach Europy Zachodniej.

Jednak dopiero lata sześćdziesiąte przyniosły nowe spojrzenie na rzeczywistość wojenną. Ukazały antybohaterskie rysy czeskiego społeczeństwa i przedstawiły całą złożoność sytuacji narodowej. Pisarzem, który w sposób najbardziej brawurowy (związły a zarazem wszechstronny) dokonał deheroizacji wojennej był Bohumil Hrabal, twórca *Pociągów pod specjalnym nadzorem* (*Ostře sledované vlaky*, 1965). Ale zanim do tego doszło, zanim zaczęto

demaskować słabość czeskiego ruchu oporu, przedstawiać bez upiększeń ludzkie postawy, nad rozsądkiem wzięły górę emocje.

Prawdziwy przełom w czeskiej prozie wojennej przyniosła dopiero powieść Josefa Škvoreckiego z prowokacyjnym tytułem *Tchórze* (*Zbabělci*, 1958), która kontrastowo odbija się od wcześniej ogłoszonych relacji o wojnie. Napisana z końcem lat czterdziestych została wydana w Czechosłowacji dopiero w roku 1958, stając się wydarzeniem sezonu edytorskiego i czytelniczego. Nie wielu jest pisarzy, których debiut spotkał by się z tak wielkim i głośnym odzewem, jak to miało miejsce w przypadku Škvoreckiego. Wokół *Tchórzy* rozgorzały zaciekle spory, bo opowieść naruszała obowiązujące dotąd normy i konwencje. Oskarżono pisarza o obrazę najświętszych pojęć: ojczyzny i rewolucji, Czerwonej Armii i narodu czeskiego, a także o szarganie przeszłości. Nic w tym dziwnego, bo powieść Škvoreckiego wymierzona została przeciwko tendencjom heroizacyjnym, programowo obecnym w beletrystyce lat 1945–1955 oraz odsłaniała przemilczane do tej pory momenty słabości czeskiego ruchu oporu. Po raz pierwszy w *Tchórzach* obraz końcowych dni okupacji został nakreślony bez zbędnego retuszu. Škvorecký nie wahał się ukazać spraw wstydliwych, takich jak: tchórzostwo, asekurantstwo, niedojrzałość narodową i polityczną, słabość czeskiego ruchu powstańczego, paktowanie z wrogiem.

Witold Nawrocki we wstępie do polskiego wydania *Tchórzy* tak napisał o intencjach autora:

Proponował udział w rozprawie z mitem czeskiej rewolucji mieszczańskiej roku 1945, tworzył rozległą panoramę wydarzeń i sytuacji, które przekonywująco demaskowały burżuazyjny dekalog zasad bezpiecznego i ostrożnego działania. Jednym odbierał złudzenia, że o tym wszystkim zapomniano i nikt już nie będzie pamiętał, innym przypominał, że czeskie dzieje nie są tak krystaliczne w swej strukturze, że krawędzie oddzielające pamięć narodową od niedawnej przeszłości wypolerowano i wyostrzono nadmiernie, eksponując w efekcie to tylko, co najlepsze i najpiękniejsze”. (Nawrocki, 1970, s. 14–15)

Tchórze Josefa Škvoreckiego zapoczątkowały nurt deheroizacyjny, który następnie był kontynuowany w utworach podej-

mujących problematykę martyrologii Żydów. Zarówno Jiří Weil w swej głośnej powieści *Życie z gwiazdą* jak i Ladislav Fuks w utworach *Pan Teodor Mundstock* oraz *Palacz zwłok*, przedstawiając losy czeskich Żydów na terenie Protektoratu, ukazali mroczne strony ludzkiej egzystencji: różnorodne przejawy patologii, stany psychiczne, wynaturzenia, kompleksy i nieodłącznie towarzyszący Żydom strach. To ich właśnie niemiecki faszyzm skazywał na zagładę za sam fakt istnienia. W utworach o tematyce żydowskiej nie ma miejsca na heroizację. Tu najczęściej do głosu dochodzi przemożny strach paraliżujący najmniejszą nawet próbę niepodporządkowania się nakazom okupanta. Żydzi nie walczą ze swoimi prześladowcami, lecz mocują się sami ze sobą, chcąc zachować ludzką godność. Edward Madany, omawiając powieść *Pan Teodor Mundstock* Ladislava Fuka, zanotował:

Tłem zmagania się bohatera z ponurą rzeczywistością i samym sobą jest Praga z czasów Protektoratu Czech i Moraw, w którym martyrologia Żydów z nieistotnymi tylko odchyleniami przebiega tak samo, jak w Niemczech czy Polsce. Tłem są ulice miasta z ludźmi obojętnymi na jego cierpienie i kamienica, w której mieszka szpicel, poczciwa rodzina Czyżyków i on. Skromny zaszczytowany przez nagonkę antysemitkę, cichy człowiek, któremu z życia pozostało tylko własne nazwisko i własny cień (Madany 1973, s. 22–23).

Do nurtu deheroizacyjnego należy także utwór Bohumila Hrabala *Pociągi pod specjalnym nadzorem*. Michał Komar, recenzując go, napisał:

Istnieją co najmniej dwa powody, dla których należałoby zalecić powszechną lekturę *Pociągów*: po pierwsze, jest to jeden z najpiękniejszych protestów przeciwko filozofii Siły, Zdrowego Instynktu i Czystości, po drugie, czytając ją rozumieć zaczynamy, że o bohaterstwie można mówić bez nadmiernych uniesień, ekstaz, tromtadracji... (Komar 1995, s. 4–5).

Hrabal daleki jest od jakichkolwiek uogólnień, patetyzacji, przerysowań. W jego literackim świecie nie ma wyraźnej granicy między dobrem a złem, pięknem a brzydotą, bohaterstwem a tchórzostwem. Nie ma takich podziałów w twórczości Hrabala, bo nie występują one prawie nigdy w codziennej, szarej rzeczywistości.

Nawet mówiąc o wojnie, nie ucieka się czeski prozaik do stereotypu złego, okrutnego, a przy tym fizycznie odrażającego Niemca oraz odważnego, szlachetnego, dobrego Czecha. Bohater *Pociągów pod specjalnym nadzorem* Miloš Hrbal, zatrzymany w charakterze zakładnika, tak opowiada o spotkaniu z wrogiem:

Pociąg ruszył. Ogarnęło mnie jakieś dziwne uczucie, obaj esesmani byli tak piękni, wyglądali tak, jakby raczej pisali wiersze albo szli na partię tenisa, ale znajdowali się ze mną w lokomotywie (Hrbal 1985).

A dalej:

Z pewnością była w tym moja wina, dlatego też słusznie wzięli mnie ci esesmani do lokomotywy i ciągle się dopominają, aby im wolno było przenieść te lufy na tył głowy i na dany znak nacisnąć spusty, nafaszerować mnie kulkami i otworzyć drzwiczki... Czułem to doskonale, ale mimo to myślałem, że to tylko tak, że nie są do tego zdolni, bo obaj byli tacy przystojni... (Hrbal 1985)

Młodziutkiemu, niedoświadczonemu Miłoszowi, który dopiero co poznaje zawiłości życia, wydaje się niemożliwe, by uroda i piękno mogły iść w parze ze złem, przemocą, zabójstwem. To tylko zaledwie jeden z przykładów świadczących o tym, że Hrbalowi obca była technika czarno-biała. W swej powieści pisarz nakreślił obraz wojny nietuzinkowy, barwny, iskrzący się dowcipem. Wypowiadając się na temat współczesnej literatury, Zdzisław Hierowski podkreślił wartość i znaczenie *Pociągów*:

Z lat ostatnich najciekawszym utworem czeskim z czasów wojny jest opowiadanie głośnego dziś Bohumila Hrabala „Pociągi pod specjalnym nadzorem” (1965). Utwór ten odznacza się skłonnością do groteskowego umiłowania rzeczywistości i znakomitą charakterystyką postaci. Na ostatnią wojnę popatrzył Hrbal z małej, prowincjonalnej stacji kolejowej. Świetnie unaoecznił realia środowiskowe i obyczajowe, zręcznie wplótł w akcję kłopoty poznającego życie młodzieńca i dyskretnie, antybohatersko rozwinął główny wątek utworu – walkę z okupantem. Mało poważny kolejarz Hubiczka, mający trudności z awansem, okazał się zdolny do najwyższego poświęcenia. Inni, wyżej wyniesieni i bardziej „godni”, tonęli w marazmie (Hierowski 1971, s. 23–24).

U Hrabala nie ma postaci papierowych, zmyślonych, nieprawdziwych. Wszystkie zdają się mieć swe pierwowzory w życiu.

Ani opowiadanie *Kain* z 1950 r., ani *Beznadziejna stacja* (*Fádni stanice*) z roku 1953, dwa opowiadania, które pisarz połączył w jeden utwór, nie posiadały jeszcze tak wspaniałych, wyrazistych postaci, a ich działania nie miały tak głęboko historycznie osadzonych motywacji, jak to ma miejsce w przypadku *Pociągów*. Tu każda z postaci niesie ze sobą głęboki filozoficzny podtekst, choć na pierwszy rzut oka Hrbalowi „ludkowie” przypominają zabawne kukielki przemawiające językiem ulicy, gwarą i slangiem usianymi wulgaryzmami.

Czeska proza wojenna na tle literatur słowiańskich wyróżnia się bogactwem, zarówno jeśli chodzi o ilość utworów literackich jak i sposób przedstawiania i interpretacji faktów. Rzecz zaskakująca, dla niektórych wręcz paradoksalna: Czesi, mający stosunkowo słaby ruch oporu, posiadają jeden z najbogatszych na świecie zbiorów utworów o tematyce drugiej wojny światowej. Beletrystyce wiernie sekundują książki dokumentalne – pamiętniki i publicystyka, omawiające, a przede wszystkim rejestrujące, prawdę o rzeczywistości lat 1939–1945, a więc o okresie istnienia pseudoautonomicznego tworu, jakim był Protektorat Bóhmen und Mähren. W tej beletrystyczno-dokumentalnej powodzi nie brak pozycji znaczących, wybitnych i oryginalnych.

Literatura

Drda J., 1968: *Němá barikáda*, Praha.

Hierowski Z., 1971: *Współczesna literatura czeska*, Kraków 1971.

Jariš M., 1949: *Můj Rosjanin*, „Wolni Ludzie”, nr 8.

Komar M., 1995: *Hašek, Hrbal i Elew Pitka*, „Współczesność”, nr 19.

Nawrocki W., 1970: *Josef Škvorecký – epik przeżyć pokoleniowych*, [w:] J. Škvorecký, *Tchórze*, Katowice.

Madany E., 1973: *Czeska literatura o tematyce drugiej wojny światowej i jej recepcja w Polsce*, [w:] *Literatury słowiańskie o drugiej wojny światowej*, Warszawa.

Fučík J., 1975: *Reportaż pisany spod szubienicy*, Warszawa.

Pujmanová M., 1955: *Życie zwycięża śmierć*, Warszawa.

Hrbal B., 1985: *Pociągi pod specjalnym nadzorem*, Warszawa.

Dobry „pábitel” Josef Švejk

Kiedy w 1964 roku w znanym praskim wydawnictwie Mladá fronta ukazało się pierwsze wydanie zbioru opowiadań Bohumila Hrabala *Pábitelé*¹, elementem wzbudzającym największe zainteresowanie stał się neologizm użyty w jego tytule, neologizm tym bardziej niezrozumiały, że „niewtajemniczonym” trudno było odnaleźć dla niego jakąkolwiek etymologię.

Historię powstania słowa pábitel ujawnił na łamach „Literárných novin” znany czeski poeta František Hrubín, który wspomina jak wraz z Kamilem Lhotákiem przeglądali „jakiś stary tygodnik z czasów Franciszka Józefa”. Znaleźli w nim felieton, mówiący o tym, jak już wówczas ciężko chory wybitny czeski poeta Jaroslav Vrchlický, zapalając pięćdziesiątego czy sześćdziesiątego papierosa w tym samym dniu, powiedział „To pábení mi škodí” i papierosa odłożył. Owa pomyłka Vrchlickiego stała się źródłem językowej zabawy kilku współczesnych Hrubínowi literatów (m. in. Jana Rychlíka i Emanuela Frynty). Zaczęli oni *pábením* nazywać każdą czynność wykonywaną z wręcz szaleńczym zapamiętaniem, jak również wszelkie osobliwości, nietypowe zajęcia i zainteresowania; słowem wszystko, co ich zdaniem wymykało się normalności (por. Hrubín 1964, s. 2).

Bohumil Hrabal, jak sam stwierdza w wywiadzie udzielonym w 1965 r. Zdeňkovi Janíkovi, po raz pierwszy usłyszał ten termin

¹ Wydanie to zawierało opowiadania: *Jarmilka*, *Pan notář*, *Pohřeb*, *Bambini di Praga 1947*, *Pábitelé*, *Automat Svět*, *Iontoforéza*, *Dáma s kaméliemi*, *Diamantové očko*, *Romance*.

od poety Jiřego Kolářa w znanej praskiej kawiarni Slavia, będącej miejscem spotkań artystów i literatów (por. *Sebrané...* 1992–1997, t. 17, s. 134). Jednak wprowadzając wypowiedziane pomyłkowo przez Vrchlickiego określenie do literatury, Hrabal nadał mu nowy, głębszy wymiar. Na obwołucie bowiem wspomnianego wydania *Pábitelé* autor wyjaśnia, że *pábitel* to przede wszystkim człowiek, który posiada niezwykłą, wręcz nieprawdopodobną zdolność opowiadania, a samo mówienie jest dla niego najważniejszą czynnością. Jest on wypełniony „oceanem myśli”, które tak bardzo chciałby przekazać, że potok wypowiadanych słów niejednokrotnie nie nadąża za potokiem myśli, dlatego zapewne pojawia się w jego wypowiedziach wiele skrótów myślowych, ale i dygresji czy epizodów, często wręcz niespójnych.

Hrabalowa publikacja wywołała duże zainteresowanie wśród czytelników i krytyki literackiej. Na łamach prasy pojawiło się wiele głosów próbujących, trafnie zresztą, zdefiniować pojęcie *pábitelství*. *Pábitelé* jawią się więc jako ludzie, których wyróżniają dwie zasadnicze cechy:

1. Specyficzna, rodosna postawa wobec życia, nastawiona na czerpanie wszystkimi zmysłami tego, co w nim najpiękniejsze.
2. Ogromna chęć, ale i umiejętność opowiadania².

Ci prości, zwykli ludzie, których losy były związane z codziennym, powszednim życiem, w niekończących się opowiadaniach zawarli zamięłowanie nie tylko do specyficznego, szubieniczego

³ Warto również wspomnieć, że interesujący nas neologizm sprawił też sporo kłopotu przy próbie jego przekładu na język polski. Jak twierdzi Jacek Baluch, istniały trzy możliwości jego przyswojenia w polszczyźnie: (1) zachować w formie oryginalnej: pabitel; (2) przełożyć na płaszczyźnie fonetyczno-morfologicznej z uwzględnieniem anegdotycznej etymologii (pomyłka Vrchlickiego) – słowo *pábitel* przyjęłoby wtedy po polsku formę *pabiciel* (l. mn. *pabicielle*); natomiast przy uwzględnieniu „społecznego rodowodu” Hrabalowskich *pábiteli* można byłoby ich nazwać *pabiakami* (podobnie jak: *chłopaki*, *cudaki*, *dziwaki*); (3) wymyślić nowe słowo, które nie funkcjonowało dotychczas w języku polskim, a mogłoby oddać istotę gry językowej i jej znaczenie w twórczo-

humoru, ale również do wulgaryzmów, dialektyzmów czy slangu. To nieoczytani, „ludowi filozofowie”, posiadający jednak niezwykłą zdolność obserwacji, dlatego też swą wiedzę o otaczającym świecie, a tym samym tematy opowiadań, czerpią z własnych przeżyć i z tego, co zasłyszeli od innych. Przejawiają radosny, naiwny podziw wobec wszystkiego, co widzą, wszystko jest dla nich lepsze, piękniejsze.

Większość *pábitelů* z utworów Hrabala to postaci fikcyjne, ale każda z nich ma pewne rysy autobiograficzne, wspomnijmy chociażby opowiadających swoje losy: Miloša Hrmę z *Ostře sledovaných vlaků*, Jana Ditě z *Obsluhoval jsem anglického krále* czy Gastona Košilkę z opowiadania *Romance*. Istnieją jednak postaci prawdziwe. Najbardziej znanym Hrabalowym *pábitelem*, nie bez przyczyny nazywanym „králem pábitelů”, jest bez wątpienia wuj Pepin. Inspiracją dla wprowadzenia tej postaci do literatury był wuj pisarza (brat jego ojczyma) Josef Hrabal, który w 1924 r. przy-

ści Hrabala. Trzecia z wymienionych możliwości jest zdaniem Jacka Balucha możliwością najtrudniejszą. Niejako na potwierdzenie tego poglądu przytacza polski bohemista dotychczasowe propozycje spolszczenia słowa *pábitel*: „W jednym z katalogów Międzynarodowych Targów Księgarskich w 1967 r. tytuł opowiadań Hrabala brzmiał *Spryciarze*. Tłumacz wyraźnie chciał tu »usensować« realnie nic dotąd nie znaczący rzeczownik. Andrzej Piotrowski wspominając we wstępie do *Lekcji tańca dla starszych i zaawansowanych* ten tom, przytoczył jego tytuł oryginalny, dodając, że jest on nieprzetłumaczalny, a Emilia Witwicka tłumacząc [...] w »Miesięczniku Literackim« listy czytelników do Hrabala również pozostawiła oryginalne brzmienie słowa, opatrując je jednak cudzysłowem »Pabitele«. Natomiast Cecylia Dmochowska, która dla wydawnictwa Iskry tłumaczyła opowiadanie noszące ten tytuł, spróbowała trzeciej z proponowanych tu możliwości, w jej przekładzie nosi ono tytuł *Bawidulki*” (Baluch 1968, s. 42).

Powyższy cytat uzupełnijmy jeszcze późniejszą propozycją Józefa Waczkowa, który nazwał *pábiteli* – *Roicielami*. *Spryciarze*, *bawidulki* czy *roiciele* to z pewnością propozycje bardzo od siebie różne, jednak najbliższej do Hrabalowych *pábiteli* zdają się mieć *bawidulki*, gdyż propozycja Dmochowskiej, przywołując obecne w polszczyźnie określenie *bawidamek*, oddaje nie tylko element gry językowej, ale również swego rodzaju sympatię, jaką wzbudzają *pábitelé* u wszystkich, którzy mają szczęście ich spotkać.

był z dwutygodniową wizytą do domu swego brata, piastującego funkcję zarządcy (a z czasem dyrektora) browaru w Nymburku. Pozostał tu jednak na stałe, do swojej śmierci w 1967 r. Wuj Pepin wywarł ogromny wpływ na kształtowanie się osobowości twórczej Bohumila Hrabala przede wszystkim dzięki temu, że posiadał ogromną chęć mówienia i niezwykle dar opowiadania fascynujących historyjek.

Drugim obok Pepina znanym Hrabalowym *pábitelem* jest Haňt’a, bohater opowiadania *Baron Prášil* z tomu *Perlička na dně* oraz narrator w utworze *Přiliš hlučná samota*. Pierwowzorem tej postaci natomiast był Jindřich Peukert, z którym Hrabal pracował w latach 1954–1959 przy sprasowywaniu starego papieru w punkcie zbioru makulatury przy ul. Spálenéj w Pradze.

Bohaterowie opowiadań Hrabala posiadają wiele cech wspólnych z postaciami innego, znanego czeskiego pisarza, Jaroslava Haška. Owe paralele z czasem coraz bardziej podkreślał także sam Bohumil Hrabal. Natomiast wśród krytyków literackich pojawiały się głosy uważające, iż podobieństwa te są bardzo widoczne (np. E. Frynta, V. Černý, J. Kladiva, R. Pytlík, H. Kosková, M. Jankovič, S. Roth) lub zupełnie marginalne, wręcz niewidoczne (np. J. Toman, J. Zmr). Jednak niezaprzeczalny jest fakt, że zjawisko *pábitelství* stało się widocznym pomostem między ich twórczością, pomostem łączącym Hrabalowych opowiadaczy ze stworzoną przez Haška postacią dzielnego żołnierza, tytułowego bohatera utworu *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*.

Najbardziej widoczną cechą Haszkowego bohatera jest niewątpliwie jego nieprawdopodobna chęć mówienia, gadulstwo, ujawniające się niezależnie od sytuacji czy otoczenia. Švejk często sprawia wrażenie, że gdyby nie przerwano jego opowieści, mógłby opowiadać, podobnie jak Pepin w *Lekcjach tańca*, przez następną godzinę, kończąc swój monolog wielokropkiem. Co więcej, bohater Haška potrafi do tego stopnia zapamiętać się w swoim opowiadaniu, iż zupełnie nieważnym wydaje się fakt, że znajduje się np. w domu wariatów czy w niewoli. Również dla Pepina, opowia-

dającego akurat o swoim powołaniu u kobiet, bez znaczenia były tragiczne wydarzenia na torze motocyklowym.

Podobnie jak Hrabalowi *pábitel*, Švejk jest człowiekiem prostym i nieoczytanym³, posiada ogromną wiedzę o otaczającym go świecie, pochodzącą z niesamowitej umiejętności obserwowania swego otoczenia, z ciekawości wszystkiego, co się wokół niego dzieło, a także ze zdolności zapamiętania tego, o czym mówią inni. Wszystko to stało się natomiast mechanizmem powodującym wytworzenie sobie przez tych genialnych opowiadaczy prostych, czasem wręcz zabawnych, poglądów na świat, swojej własnej, ludowej filozofii: wuj Pepin na przykład, nie zgadzając się ze stwierdzeniem, że nie należy się kłaść spać w ubraniu, argumentuje:

[...] co kdyby opravdu hořelo? Nebo co kdybych si chtěl skočit o půlnoci pro cigarety? (*Sebrané...* 1992–1997, t. 3, s. 59).

Natomiast Švejk, który zdaje się wykorzystywać każdą okazję do wyrażenia własnych opinii, w swoich wypowiedziach ujmuje wiele stwierdzeń typu:

Každý nemůže být chytrý, pane obřajtnant, ti hloupí musejí dělat výjimku, poněvadž kdyby byl každý chytrý, tak by bylo na světě tolik rozumu, že by z toho byl každý druhý člověk úplně blběj (Hašek 1998, s. 546).

Takie zabawne teorie powodują, że *pábitel* staje się jeszcze bardziej bliski.

Jedną z pierwszych zauważalnych cech *pábitelskiej* natury bohatera bowiem jest sympatia, jaką już w początkowym odbiorze potrafi on wzbudzić u słuchacza (czytelnika). Švejk, który już w pierwszych słowach powieści wykazuje prostoduszność i gadul-

³ Warto zwrócić tutaj uwagę na postać Haňša, który, mimo że czyta niemal wszystko, co zostało nazwane makulaturą i przeznaczone do sprasowania, uparcie powtarza „Jsem proti své vůli vzdělán”. Lektura staje się więc dla niego źródłem wiedzy o otaczającym świecie, a nie drogą do wykształcenia. To dlatego w sytuacji, kiedy groźba zmiany stanowiska pracy (na pakowacza czystego papieru) ma odciąć Haňšę od owego źródła, przeżywa on symboliczne samobójstwo we śnie.

stwo, natychmiast wzbudza sympatię, z zainteresowaniem przyśłuchujemy się też jego coraz to nowym opowiadaniom.

Sympatię wzbudza w nas nawet jego swoista nadgorliwość, niespotykane, bo *pábitelskie* zaangażowanie we wszystko, cokolwiek robi. Tego rodzaju postawę przyjmuje Haňša, pakujący makulaturę z wręcz rytualnym skupieniem. Z podobnie wielkim zaangażowaniem swoje czynności wykonuje bohater Haška, co – notabene – niejednokrotnie sprowadza jego zachowanie na granice śmieszności. Wystarczy przypomnieć jego zachowanie w domu wariatów, gdzie na polecenie lekarza, aby zrobić pięć kroków do przodu i pięć do tyłu, Švejk robi ich po dziesięć, stwierdzając: „Mně na pár krocích nezáleží” (Hašek 1998, s. 39).

O nadgorliwości, ale i swego rodzaju naiwności, Švejka świadczy również sposób, w jaki pożyczał on pieniądze na prośbę kapelana polowego Katza: nie dość, że zaszedł wszędzie tam, gdzie kazał mu Katz (który sądził, że Švejk domyśli się, iż ma pójść do następnej osoby dopiero wówczas, gdy nie uzyska pieniędzy od poprzedniej), to jeszcze pożyczył je od wszystkich, wruszając ich kłamstwem, że kapelan potrzebuje owych pieniędzy na zapłacenie alimentów (sic!). Jakby nie dość tego, alimenty te miały być płacone niespełna 15-letniej dziewczynie (por. Hašek 1998, s. 112).

Zauważmy jednak, że opisana powyżej sytuacja świadczy również o tym, że Švejk posługuje się niejednokrotnie różnymi kłamstwami i mistyfikacjami. W podobny sposób bowiem wprowadza w błąd eskortujących go żołnierzy, którym mówi, że jest prowadzony do kapelana polowego Katza na spowiedź, gdyż nazajutrz ma zostać powieszony (por. Hašek 1998, s. 98). Nasz dzielny wojak z pełnym spokojem opowiada też siostrzenicy pani Müllerovej, że, aby uciec z wojny, musiał zabić piętnastu (a nie jednego czy dwóch) wachmistrzów i feldfeblów. W dodatku, jakby chcąc uwiarygodnić swoją historię, prosi kobietę o dyskrecję (por. Hašek 1998, s. 115). Nie jest to oszustwo, albowiem takie właśnie zachowanie Švejka zdają się usprawiedliwiać słowa Hrabala, który twierdził, że „*pábitel* cedí skutečnost přes diamantové očko inspi-

race” (*Sebrané...* 1992–1997, t. 12, s. 293). Tak więc podane przez niego informacje nie zawsze są i nie zawsze muszą być prawdziwe i obiektywne, ponieważ *pábitel* wrażenie wiarygodności wywołuje nie prawdomównością, ale sposobem opowiadania.

Pábitelska natura Švejka sprawiła, że nie posiada on żadnego majątku. Całym jego dorobkiem życia zdaje się być zniszczony mundur, który nosi na sobie. Bohater sam zresztą stwierdza, że niczego nie posiada, bo niczego nie potrzebuje, dlatego beztrąsko przepija pieniądze ofiarowane mu na podróż. Podobnie czyni Haňša, który o wygranych na loterii pięciu tysiącach koron mówi ironicznie:

[...] a že jsem neměl peníze rád, tak jsem je chtěl rychle sprovodit ze světa, abych neměl trápení se spořitelní knížkou (*Sebrané...* 1992–1997, t. 9, s. 28)⁴.

O mówionym charakterze opowiadań Švejka świadczy przede wszystkim posługiwanie się przez niego potoczną czeszczyzną, widoczne zwłaszcza w używaniu protetycznego *v-*, np.: *vobludu*, *vošklivej*, *vocas*, *vožral*, *vodnese*, *vokolí*, *von*, *vobliknout*, *vosvobodili*, *vostuda*. W mowie Švejka niemało również wszelkiego rodzaju wulgaryzmów: *odpráskli ho*, *přes držku*, *nakašlat na ně*, *prach-všivej civilista*, *pitomý*, *hajzlik*, *votrapa*, *seknú tě přes pazouru*, *chrnět*, *mám v pácu*, *flákáme to*, *fusekle* (Tywoniaková 1977/1978, s. 16). Takie, pełne potocyzmów, wypowiedzi – jak twierdzi Radko Pytlík – mają swe źródło w anegdocie ludowej, która z kolei była „zarodkiem literatury” (Pytlík 1984, s. 430). Wykazują też pokrewieństwo z gatunkami literackimi takimi jak: przysłowie, egzemplum, dowcip, ballada dziadowska, pieśń jarmarczna czy notatka prasowa (por. Kardyni-Pelikánová 1983, s. 203–219).

Emanuel Frynta w swoim eseju *Náčrt základu Hrabalovy prózy* (Frynta 1966) tego rodzaju wypowiedź literacką nazwał *hospod-*

⁴ Warto zauważyć, że swego rodzaju wyjątek stanowi tutaj postać bohatera utworu *Obsluhoval jsem anglického krále*. Dítě od początku dąży do tego, aby zgromadzić majątek, gdyż uważa, że w ten sposób zdobędzie pełnię szczęścia, bo – jego zdaniem – szczęśliwi są tylko ludzie bogaci. Por. Pytlík 1990, s. 180.

*ská historka*⁵. Nie bez znaczenia była tutaj zapewne rola, jaką w życiu, mentalności i kulturze Czechów odegrały i nadal odgrywają różnego rodzaju gospody. Jak podkreślał Bohumil Hrabal, gospoda jest miejscem szczególnym i niepowtarzalnym: tutaj uwalniają się wszelkie bariery, ludzie mówią i robią to, czego nie zrobiliby w żadnym innym miejscu, bo gospoda budzi w nich spontaniczność i chęć mówienia oraz słuchania opowiadań innych (*Sebrané...* 1992–1997, t. 18, s. 201–207). Pábitelskie opowieści dzielnego wojaka Švejka mają podobną strukturę. Jak w gospodzie bohater *Osudów* najpierw zwraca się do zgromadzonych, po czym wypowiada krótkie zdanie uogólniające, które pełni rolę łącznika między kontekstem a opowiedzianą właściwą historyjką. W tej, wbrew pozorom, bardzo ważnej roli występują najczęściej frazeologizmy (lub potocyzmy). Niezależnie od tego, czy są one powszechnie używane, czy też mniej popularne, a być może nawet wymyślone przez Švejka, stają się okazją do wypowiedzenia własnych poglądów, które opowiadana historyjka ma jedynie uargumentować. Por. następujące fragmenty:

Nebylo to tak nejhorší, pane feldkurát. Žízeň je následkem včerejší žízňě. Z toho se člověk nedostane tak brzy. Znal jsem jednoho truhláře [...] (Hašek 1998, s. 111).

Já vám něco povím, pane kaprál, já už jsem starej voják, sloužil jsem před válkou, a vono se to vždycky s těma nadávkama nevyplácí. Když jsem tenkrát sloužil před léty, pamatuju se, že u nás byl u kompanie nějakej supák Schreiter [...] (Hašek 1998, s. 292).

Po tym wstępie Švejk przywołuje historie niezliczonej ilości osób, które odegrały się w bardzo różnych miejscach, a przy tym są znacznie zróżnicowane tematycznie, co sprawia dodatkowo wrażenie, że Švejk posiada „ogromną wiedzę o świecie”, wiele słyszał i wszystko pamięta.

⁵ To samo zjawisko nazwał Václav Černý *hospodský kec*, jednak użyte przez niego określenie nie znalazło uznania wśród znawców twórczości Bohumila Hrabala i było uważane za mniej trafne (por. Černý 1994, s. 89–134).

Zwróćmy też uwagę, że przedstawiane w *hospodskiej historce* wydarzenie ma przeważnie charakter groteskowy czy absurdalny, ale i hiperboliczny, a przy tym jest ono w niezwykle sposób dopasowane do kontekstu, w którym *historka* zostaje opowiedziana⁶. I tak np. dobry wojak, czy raczej dobry *pábitel* Švejk, na krótkie i zdawałoby się zupełnie ogólne stwierdzenie nadporučnika Lukáša, dotyczące dyscypliny wojskowej („u mě musí být pořádek, čistota a nesmí se mě lhát”), odpowiada historyjką:

Poslušně hlásím, pane nadporučíku, že rozumím. Není nic horšího, než když člověk lže. Jak se začne zaplínat, tak je ztracený. V jedné vesnici za Pelhřimovem byl nějaký učitel Marek a ten chodil za dcerou hajného Špery, a ten mu dal vzkázat, že jestli se bude s holkou scházet v lese, že mu, když ho potká, pustí do zadnice s ručnice štětiny se solí. Učitel mu dal vskázat, že to není pravda, ale jednou zas, když se s holkou měl sejít, tak ho ten hajnej natrefil a už chtěl na něm udělat tu voperaci, ale on se vymlouval, že prej sbírá květinčky, potom zas, že šel chytat nějaký brouky, a zaplínal se čím dál tím víc, až nakonec vodpřísáhnul, jak byl celej ulekanej, že šel klást voka na zajíce. Tak ho milej hajnej spakoval a vodved na četnickou stanici [...] (Hašek 1998, s. 154–155).

Pábitelskie opowiadania przedstawiane z wielką powagą śmieszą tym bardziej, że niejednokrotnie dotyczą wydarzeń zupełnie nieprawdopodobnych, w których – co charakterystyczne dla Hrabala, a widoczne i u Haška – „neuvěřitelné se stává skutkem”. W kontekście wspomnianych humorystycznych cech *hospodskiej historki*, warto zwrócić uwagę na to, że *pábitelé* posługują się często tzw. czarnym humorem. Švejk na przykład, „na pocieszenie” opowiada saperowi Vodičce, z którym oczekuje na rozprawę przed sądem wojennym, historię o „szczęściu” powieszonego niesłusznie Cygana (Hašek 1998, s. 329–330).

Humor *hospodskiej historki* bywa prosty i jest zaczerpnięty z kultury ludowej, a opowiadane przez *pábiteli* zdarzenia przybie-

⁶ Natomiast o tym jak mało potrzeba, aby wywołać u pábitela potok wspomnień, bardzo trafnie wyraził się Haňša, który mówi o sobie: „[...] jsem pořád plnej džbán živý i mrtvý vody, stačí mne nepatrně naklonit a tečou ze mě jen a jen samý myšlenky” (*Sebrané...* 1992–1997, s. 173).

rają niejednokrotnie postać komentarzy do wydarzeń nie tylko z życia bohaterów, ale również z życia politycznego. Szczerść opowiadaczy, ich otwarcie na innych, prostota oraz związek z kulturą ulicy i praskich gospód nie oznaczają bynajmniej, że są to ludzie o ograniczonych horyzontach myślowych. Ich zdolność obserwacji życia powoduje, że znakomicie orientują się również w rzeczywistości politycznej.

Pábitelé swoich poglądów nie wypowiadają w sposób otwarty czy demonstracyjny, lecz w formie skrytych aluzji. Tego rodzaju komentarze noszą nazwę *pražská ironie* i są drugim obok *hospodskiej historki* zjawiskiem związanym z *pábitelstvem*. Znaczenie tego terminu wyjaśnia Radko Pytlík w artykule *Pražská ironie*, gdzie stwierdza, że nazwa ta ma związek z sytuacją Pragi przed pierwszą wojną światową, kiedy to Praga z kulturalnego centrum Europy i siedziby wielkich królów czeskich stała się prowincjonalnym miastem. Natomiast obywatele czescy zostali poddani intensywnej germanizacji. Ze sprzeciwu wobec tej sytuacji zrodziły się liczne komentarze, które ze zrozumiałych względów nie mogły być wypowiadane wprost (por. Pytlík 1989). Rolę owych komentarzy pełni bardzo często *hospodská historka*, która – jak twierdzi Pytlík – jest wytworem *pražské ironii*. Natomiast zdolność dopasowywania odpowiednich *historek* do kontekstu powoduje, że stają się one ironicznym komentarzem do aktualnej sytuacji politycznej. Dobrym przykładem jest stwierdzenie wypowiedziane przez wuja Pepina w *Lekcjach tańca*:

Sokrates a Kristus nenapsali ani řádku, a podívejte se, podnes se jejich učení uplatňuje, zatímco jiní, čím víc vydávají knih, tím víc jsou neznámí (*Sebrané...* 1992–1997, s. 46).

Pogląd ten, przypominający ludowy sposób myślenia, został wypowiedziany w czasach, kiedy wydawano książki autorstwa ideologicznych autorytetów, prawie przez nikogo nie czytane. Podobny, ironiczny wymiar mają proste, wręcz naiwne komentarze wypowiedziane przez tytułowego bohatera *Osudów*. Jednak prostota

sposobu myślenia Švejka sprawia, że zdaje się on zupełnie nie zastanawiać nad samą wojną. Nigdy nie sprzeciwia się temu, co przynosi mu los i odbiera to z właściwą sobie naiwnością⁷. Nie oznacza to, że Švejk nie orientuje się w sytuacji politycznej, np. na wiadomość o śmierci Ferdynanda Švejka „naiwnie” pyta:

Kterýho Ferdinanda, paní Müllerová? [...] já znám dva Ferdinandy. Jednoho, ten je sluhou u drogisty Průši a vypil mu tam jednou omylem láhev nějakého mazání na vlasy, a potom znám ještě Ferdinanda Kokošku, co sbírá ty psí hovínka. Vobou není žádná škoda (Hašek 1998, s. 11).

Czy inny fragment wypowiedzi Švejka:

Kristus Pán byl taky nevinnej, a taky ho ukřižovali. Nikde nikdy nikomu na nějakým nevinným člověku nazáleželo (Hašek 1998, s. 25).

Hašek w całej powieści wykorzystywał swego rodzaju prymitywizm ludowego sposobu myślenia i mówienia jako najbardziej naturalnego sposobu ośmieszania (por. Jankovič 1959, s. 33). Czeski pisarz znany był jako członek praskiej bohemy, który najchętniej przebywał w gospodach czy wręcz na ulicy. Całe jego życie stało się wielką włóczęgą: od knajpy do knajpy, z miejsca na miejsce. Nie potrafił zamknąć się w domu i zająć pracą, ciągnęło go do knajpianego gwaru, do tej niepowtarzalnej atmosfery, gdzie wśród oparów alkoholu znajdował najlepsze warunki dla swej twórczości. Posiadał niesamowitą zdolność fantazjowania, widoczną bodaj najbardziej w jego artykułach napisanych w czasach, gdy był redaktorem czasopisma „Svět zvířat”, gdzie „posunął się” nawet do wymyślenia nowych gatunków zwierząt. Jego zdolność mistyfikacji i ośmieszania znalazła najlepszy wyraz w założonej z przyjaciółmi w 1911 r. Partii Umiarkowanego Postępu w Granicach

⁷ Tę postawę Švejka w ciekawy sposób ukazuje również rysunek długoletniego przyjaciela Jaroslava Haška, Josefa Lady, autora najbardziej znanego wizerunku dzielnego wojaka. Rysunek ten przedstawia Švejka zapalającego fajkę z uśmiechem i zupełnym spokojem, podczas gdy tuż obok niego padają wrogie pociski.

Prawa (*Strána mirného pokroku v mezích zákona*)⁸, faktycznie istniejącej partii politycznej, będącej w istocie parodią wszelkiego rodzaju stronnictw politycznych, ich działalności i programów wyborczych.

Pábitelskie jest również życie i twórczość Bohumila Hrabala, który – notabene – zapytany w 1965 r. przez Zdeňka Janíka, czy zalicza siebie do grona *pábiteli*, wyznał:

Ted' už nejsem takový průvan jako před lety. Ale dříve jsem určitě pábitelem býval, pořád jsem byl „hrnečku vař” (Sebrané... 1992–1997, s. 134).

Niebagatelny wpływ na twórczość Hrabala, jak również na jego spojrzenie na świat, miał tzw. *umělý osud*, tzn. fakt, że Hrabal już jako wykształcony prawnik, zrezygnował z pracy aplikanta notarialnego, aby następnie pracować jako robotnik kolejowy i dyżurny ruchu na kolei, agent ubezpieczeniowy, akwizytor, pracownik fizyczny w Hucie Poldi w Kladně, pracownik w punkcie zbioru makulatury przy ul. Spálené w Pradze, maszynista w Teatrze S. K. Neumana na Libni, wreszcie uznany pisarz. Wszystkie te zawody i miejsca pracy pozwoliły Hrabalowi na kontakt z prostymi ludźmi, na poznawanie ich sposobu bycia i mówienia. To właśnie w takich ludziach, „ze smetiště epochy”, odnajdywał to, co go pociągało, a co nazywał „perelką na dnie”. Fascynowała go ich postawa, ich język, radość życia, naturalność i bezpośredniość. Sam zresztą wielokrotnie mówił o sobie „Jsem spis zapisovatel než spisovatel”. Emanuel Frynta określił jego sposób pisania jako „leicystyl”, podkreślając tym samym, że Hrabal potrafił utrwalić mówiącego człowieka w najwspanialszej fazie jego wypowiedzi: w sposób podobny do czynności fotografa obsługującego swój aparat (por. *Sebrané...* 1992–1997, t. 17, s. 203).

Źródła *pábitelství* możemy się doszukiwać już w najodleglejszych czasach, kiedy nie było jeszcze literatury pisanej, a wszy-

⁸ Spisane przez Haška dzieje partii ukazały się również w Polsce, w 1987 r. w przekładzie Jacka Balucha.

stkie opowieści przekazywano w formie ustnej. Opowiadania te, umiejętnie przedstawione, cieszyły się ogromnym zainteresowaniem, dlatego też w całej historii literatury odnajdujemy wiele elementów, nawiązujących do fantastycznych opowiadań ludowych.

Zwróćmy jeszcze uwagę na zjawisko, posiadające wiele podobieństw do *pábitelství*, a związane z postacią barona Karla Friedricha Hieronimusa Münchenausena, który, prowadząc leniwe życie w swym zamczku niedaleko Bodenwerdenu, często zapraszał do siebie na biesiady okolicznych włościan. Przy winie chętnie opowiadał im o czasach, kiedy będąc w służbach cara ruskiego, walczył przeciwko Turkom. Otoczony zainteresowaniem słuchających stary baron często puszczał wodze fantazji i wymyślał niewiarygodne przygody, co jednak nie przeszkadzało słuchającym, gdyż opowiadał on w sposób umiejętny i interesujący (por. Pytlík 1998, s. 55–59). Już za życia Münchenausena jego opowiadania ukazały się w kilku opracowaniach. Najbardziej znanym jest jednak zbiór z 1786 r., przygotowany do druku przez niemieckiego poetę Gotfrieda Augusta Bürgera. Ważną rolę pełni tutaj sam tytuł, którego czeski przekład Jiřego Kolářa brzmi: *Podivuhodné cesty po vodě i souši, polní tažení a veselá dobrodružství Barona Prášila jak je vypravuje při víně v kruhu přátel*. Warto podkreślić fakt, że już w tytule baron został nazwany Prášilem, co w języku czeskim oznacza ‘kłamca, łgarz’.

Niewątpliwie fantastyczne przygody dzielnego narratora przypominają bardziej losy tytułowego bohatera *Podrůzy Gulliwer*a Jonathana Swifta i jego nieprawdopodobne przeżycia w wymyślonych krajach Liliputu, Brobdingnagu, Lapucie czy wielu innych. Jednak pod względem sposobu opowiadania Prášil jest bliższy *pábitelom* niż Gulliwerowi. Baron samotnie wyrusza w drogę, bo kieruje nim chęć poznania świata i przeżycia ciekawych przygód. Dzięki swej odwadze przeżył wiele nieprawdopodobnych historii, o których później chętnie opowiadał. Płynne przechodzenie od jednej przygody do drugiej, która z kolei wywołuje następną, sprawia wrażenie, że podobnie jak *pábitel*, baron zna niezliczoną ilość hi-

storii. Tak jest w rzeczywistości. Każda z owych opowieści dotyczyła konkretnego wydarzenia z życia narratora lub osób mu znanych, które odegrało się w określonym przez opowiadacza miejscu. Przedmiotem zainteresowania Prášila, podobnie jak w przypadku *pábiteli*, byli ludzie, których uważał za wyjątkowych. To właśnie dlatego opowiadał np. o człowieku, który słyszał rośnięcie trawy, o niezwykle dmuchaczu czy o latających ludziach. Ale obok tego typu opowieści snuł inne, których tematem były własne przeżycia. Łączyło je jedno: baron z każdej sytuacji wychodził zwycięsko, nawet jeżeli wspominał tak niewiarygodne przygody, jak np. wypasanie pszczół. Co więcej, w miarę opowiadania sprawiał wrażenie, jakby coraz bardziej fantazjował. I tak, *nomen omen* Prášil, puszczać wodze fantazji, co pewien czas w bardzo umiejętny sposób podkreślał, że jego opowiadania są jak najzupełniej prawdziwe. Zapewnienia te wzbudzały u słuchaczy wrażenie niekwestionowanej wiarygodności, a jednocześnie zdawały się uzasadniać nazwanie go przez Bohumilę Grögerovą „nekorunowanym králem všech lhářů” (Bürger 1958, s. 176). Postać tego właśnie króla kłamców przywołuje wspomniany tytuł opowiadania Bohumila Hrabala, ale imię barona Prášila pojawiło się tylko w jego tytule, bohaterem opowiadań bowiem jest przedstawiony już powyżej Haň’a, pracownik punktu zbioru makulatury.

Bohater opowiadań Hrabala, Haň’a, został zbudowany na podobnych zasadach, jak Prášil. Już na samym początku czeski pisarz zapoznaje czytelnika z jego sztuczkami. Haň’a, jadąc w tramwaju, wyciąga trzy obcojęzyczne czasopisma („Herald Tribune”, „Frankfurter Allgemeine” i „L Humanite”), znalezione przez niego wśród makulatury i zaczyna głośno komentować wydarzenia, związane z nazwiskami, które zaczerpnął z czasopism. W ten sposób bohater, z aktorską wprawą udając swoje reakcje na „czytany” tekst, osiągnął zamierzony cel: wywołał u słuchających zazdrość wobec (udawanej przecież) znajomości języków obcych.

Warto zauważyć, że motyw ten przejawia się u Hrabala kilkakrotnie, wystarczy wspomnieć zachowanie bohaterów opowiada-

nia *Podvodníci*, dla których kreowanie własnej przeszłości stało się sposobem na zainteresowanie słuchających osobą opowiadacza, nawet jeżeli w tym celu musieli posłużyć się kłamstwem. Dla nas najistotniejszym jest jednak fakt, iż wyodrębnione paralele postaci Prášila i Haň'a pozwalają dostrzec podobieństwa między zjawiskiem *prášilství* i *pábitelství*, które łączy dążność do przedstawienia interesujących, niejednokrotnie fantastycznych opowiadań, mających na celu wzbudzenie jak największego zainteresowania wśród swoich odbiorców. Nie ulega wątpliwości, że niezwykle opowiadania Prášila mają wiele wspólnego z historiami przedstawianymi przez *pábiteli*, w związku z tym samo zjawisko *prášilství* można określić jako pierwowzór *pábitelstva*. Podobnie jak takim przygotowaniem można nazwać pojawienie się Švejka-pábitela z czasów, w których nie używano jeszcze terminu *pábení*. Jest to bowiem postać genialnego opowiadacza, sympatycznego gaduły, który z każdej, nawet najtrudniejszej sytuacji wychodził zwycięsko. Dobry wojak, szczęśliwie kończąc każdą ze swych przygód, mógłby za każdym razem wypowiadać zdanie powtarzane wielokrotnie przez Pepina: „A já jsem zase byl vítěz”.

Pamięć Švejka sprawia wrażenie nieprzebranych pokładów historyjek i wspomnień, można by go porównać do umysłu Haň'a, który mówił:

[...] můj mozek jsou hydraulickým lisem zpresované myšlenky, balíky nápadů, Popelčin oříšek je moje hlava, které vyhořely vlasy, a já vím, že ještě krásnější musely být časy, kdy všechno myšlení bylo zapsáno jen v lidské paměti (*Sebrané...* 1992–1997, t. 6, s. 9).

Nie ulega wątpliwości, że Švejk jest jednym z *pábiteli*. Wykazuje podobną do nich postawę wobec życia, podobnie się wypowiada i również, jak oni, odznacza się cechą, którą Bohumil Hrabal nazwał „perličkou na dně”. Owa perełka na dnie Švejka, to przede wszystkim fakt, że potrafi on kroczyć przez życie, nie tracąc swej tożsamości, z ogromnym humorem i wielką radością. Jest też „niepoprawnym optymistą”, potrafi żartować niemal w każdej sytuacji, odbiera świat jako tragikomedie, ale też umie się nim zachwy-

cać i poznawać jego piękno wszystkimi zmysłami. Potrafi „pábit na struně napjaté mezi kolebkou a rakví” (Kosková 1987, s. 60). Swoim *pábitelstvem*, *hospodskými historkami* oraz *pražskou ironií* Švejk broni się przed absurdalnością otaczającego go świata i obnaża wszystko to, co w nim zafałszowane, niesprawiedliwe czy wręcz graniczące ze śmiesznością.

Literatura

Baluch J., 1968: *Lewoboczek i »Pabitele«*, „Nurt”, nr 8, s. 40–42.

Bürger G. A., 1958: *Baron Prášil*, Praha.

Černý V., 1994: *Eseje o české a slovenské próze*, Praha.

Frynta E., 1966: *Náčrt základu Hrabalovy prózy*, [w:] B. Hrabal, *Automat Svět*, Praha, s. 319–331.

Hašek J., 1998: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, Praha.

Hrubín Fr., 1964: *Pábitelé*, „Literární noviny”, č. 11, s. 2.

Jankovič M., 1959: *Lidové postavy v »Osudech dobrého vojáka Švejka«*, „Česká literatura”, č. 1.

Jankovič M., 1994: *Na hranici života a umění (K poetice Jaroslava Haška a Bohumila Hrabala)*, [w:] *Přednášky z XXXVI. běhu LŠSJ*, uspořádal Jiří Hasil, Praha, s. 93–103.

Jankovič M., 1996: *Kapitoly z poetiky Bohumila Hrabala*, Praha.

Kardyni-Pelikánová K., 1983: *Hospodská historka jako gatunek i tworzywo literackie*, „Pamiętnik Słowiański” XXXIII, s. 203–219.

Kosková H., 1987: *Hledání ztracené generace*, Toronto.

Pytlík R., 1966: *Pábitelé jazyka*, [w:] *Struktura a smysl literárního díla*, red. F. Vodička aj., Praha, s. 198–214.

Pytlík R., 1973: *Švejk jako literární typ*, „Česká literatura”, č. 2, s. 131–153.

Pytlík R., 1984: *Hrabalovo pábení*, [w:] B. Hrabal, *Hovory lidí*, Praha, s. 429–435.

Pytlík R., 1989: *Pražská ironie*, „Kmen”, č. 36, s. 1–4.

Pytlík R., 1990: *Bohumil Hrabal*, Praha.

Pytlík R., 1998: *Koridor smrti Bohumila Hrabala a jiné záhady*, Praha.

Roth S., 1993: *Hlučná samota a hořké štěstí Bohumila Hrabala*, Praha.

Sebrané spisy Bohumila Hrabala, 1992–1997, t. 1–19, Praha.

Tywniaková J., 1977/1978: *Jazyková charakteristika postav v české próze 20. století*, „Český jazyk a literatura”, č. 1, s. 14–23.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Libor Pavera, *Josef Vašica. Pokus o portrét,* Verbum & Matice slezská v Opavě, Opava 2001, 120 s.

Po edici textu ze starší české literatury (D. Nitsch, 1998, *Dva ať jsou jeden skrze lásku*, Optys, Opava), po vydání několika výborů z děl významných literárních vědců spojených se Slezskem (J. Vilikovský – J. Vašica – A. Grund, 1999, *Starší česká literatura ve Slezsku*, Společnost Leopolda Vrly, Ostrava; J. Vašica, *Eseje a studie o starší české literatuře*, Verbum – Nakladatelství Tilia, Opava – Šenov u Ostravy) a po souboru studií *Od středověku k romantismu. Úvahy o starší literatuře*, vydaném Filozoficko-přírodovědeckou fakultou Slezské univerzity v Opavě r. 2000 (viz recenze: A. Zura, 2001, Libor Pavera, *Od středověku k romantismu. Úvahy o starší literatuře*, „Bohemistika” 3/2001, s. 246–249; I. Kolářová, 2001, Libor Pavera, *Od středověku k romantismu. Úvahy o starší literatuře*, „Stylistika – Styl i humor” X, s. 521–526) vydává Libor Pavera „pokus o portrét” vědce, který proslavil Slezsko hned v několika oborech – v literární historii, literární a jazykovědné slavistice, historii i v dalších.

Od prvních stran monografie dokazuje L. Pavera sepětí života a práce Josefa Vašici se Slezskem. V kapitole *Ve škole života* (s. 9–22) představuje čtenáři osobnosti spojené především se slezskými obcemi (Štítina, Mokré Lazce, Hrabyně a další), které na budoucího vědce působily již od dětství a od studií na matičním gymnáziu v Opavě. Patřili k nim mj. vlastenečtí faráři Antonín Gruda a Svatoslav Böhm. Gruda si dopisoval např. s F. L. Čelakovským, farář Böhm pro J. Vašicu představoval moderní paralelu barokního homiletika J. H. Bilovského (srov. kapitola *České literární baroko*) a připomíná jej také Petr Bezruč v básni *Hrabyně ze Slezských písní*. Při rozhodování se pro studium bohosloví ovlivnil mladého J. Vašicu pravděpodobně jeho strýc Eustach Glabazňa. Filolog a historik Vincenc Prasek, ředitel opavského matičního gymnázia, objevil již u desetiletého J. Vašici výrazný talent a podle L. Pavery tak vlastně předurčil jeho budoucí dráhu filologa. Pro období Vašicova vysokoškolského studia považuje L. Pavera za významné působení arabisty olomoucké teologické fakulty A. Musila, především však zdůrazňuje vliv slavistů V. Jagiče, V. Vondráka, T. Rešetara a K. Jirečka z vídeňské univerzity, na niž J. Vašica po ukončení studia bohosloví v Olomouci a po několika letech působení na Arcibiskupském gymnáziu v Kroměříži pokračoval ve studiu filologie.

Kapitolu *Čas vědeckých rozletů* (s. 23–32) začíná L. Pavera připomenutím stati *Několik poznámek k evangeliáři olomouckému z r. 1421* – pravděpodobně

první Vašicova práce, která vyšla tiskem, a to v rámci Druhé výroční zprávy Arcibiskupského gymnázia v Kroměříži 1911/1912. V době působení J. Vašici na tomto gymnáziu přikládá L. Pavera velký význam jeho spolupráci s A. C. Stojanem a J. Florianem. Stojan měl zásluhu na zřízení stolice staroslověnského jazyka a literatury na olomoucké bohoslovecké fakultě (r. 1919 se na ní Vašica habilitoval) a Vašica se zřejmě pod jeho vlivem podílel na organizaci velehradských sjezdů. S Florianem spolupracoval nejen na vydávání publikací jiných autorů, ale publikoval v jeho nakladatelství i práce vlastní.

Autor monografie tedy sleduje vědeckou práci J. Vašici od samotných počátků a dokazuje široký záběr jeho činnosti nejen teoreticko-vědecké, ale též popularizační, vydavatelské, překladatelské i organizační. Jmenuje řadu časopisů i sborníků, do nichž tento filolog a literární vědec přispíval (*Apoštolát sv. Cyrila a Metoděje*, „Jitro”, „Akord”, „Rozmach”, „Archa”, „Slavia”, „Slezský sborník” – pokračovatel „Věstníku matice opavské”). L. Pavera dokumentuje hluboké vzdělání J. Vašici ve filologických a literárněvědných oborech a ukazuje, že jeho publikace se nevztahují pouze ke starší češtině a ke staroslověnskému jazyku a literatuře. J. Vašica napsal i řadu prací popularizačních, řadu recenzí na díla umělecké literatury a několik esejů o významných spisovatelích (např. o J. Š. Baaroví, J. Durychovi), je autorem několika článků odrážejících jeho zájem o situaci v katolické církvi. Zabýval se prací ediční, vydavatelskou a pořídil několik překladů studií a esejů z literatury odborné i umělecké. Pro dnešní literární teorii a historii je jistě zajímavé Paverovo vyličení Vašicova pojetí uměleckých hodnot literárního díla: základním předpokladem pro jejich vnímání a pochopení je pro J. Vašicu opakovaná četba. L. Pavera vysvětluje, jak Vašica kritizuje rozbor literárních děl, které obsahují „přemíru informací podružného typu” a jak ze stejného důvodu kriticky pohlíží i na literární historii a teorii, a dokonce někdy i na jejich výuku na středních školách (srov. s. 29).

Tituly nejznámějších knižních prací J. Vašici se staly názvy samostatných kapitol v Paverově monografii: *České literární baroko* (s. 43–58) a *Literární památky epochy velkomoravské* (s. 65–72). L. Pavera vysvětluje, že J. Vašica věnuje pozornost zejména slovesnému umění baroka katolického. Vliv připisuje působení tradice katolických slavností z doby dětství např. ve Štítině, v Hrabyni, v Mokřích Lazcích, závažný podnět však vidí především v seznámení J. Vašici s básnickou skladbou F. Bridela *Co bůh? Člověk?*, s níž se setkal při práci na českém překladu *Kancionálu katolického sv. Petra Kanýzla*. Bridelovské studie považuje L. Pavera za nejvýraznější oddíl *Českého literárního baroka* (knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad 1938, následující rok získala cenu České duchovní akademie, srov. s. 44), neopomněl však ani další témata této knihy (např. básně J. Kořínka, autora kroniky o Kutné hoře, *Šteyerův kancionál* z r. 1697 aj.). L. Pavera zdůrazňuje, že při analýze slovesných děl J. Vašica důsledně vycházel z filologických rozborů jejich textů, z dobové poetiky a z důkladného poznání dobové literární situace (srov. s. 45). Kromě toho L. Pavera ukazuje, jak se J. Vašica při práci s pa-

mátkami literárního baroka dostal opět k literatuře ve staroslověnském jazyce: v *Českém literárním baroku* najdeme kapitolu věnovanou postavě svatého Ivana. Podle L. Pavery se z něj J. Vašica snažil „smýt příděch smyšlené postavy” (srov. s. 48–49) a snažil se dokázat, že legenda o sv. Ivanovi pochází již z 10. století, nikoli až z 15. století, jak tvrdili např. Dobner, Dobrovský, Jireček aj. L. Pavera zdůrazňuje, jak J. Vašica oceňoval češtinu období baroka: její vysokou hodnotu ukazuje na homiletice, české barokní poezii, ale také na tzv. literatuře „pragmatické” – spisech o mravoučných (věroučných) otázkách křesťanství apod.

Zajímavý je Paverův postřeh o tom, jak J. Vašica klade důraz na funkční využití jazykových prostředků v textu (neoterismů, vulgarismů, prostředků jazykové aktualizace) a jak analyzuje nejen texty známých osobností z období baroka, ale snaží se v pramenech vyhledávat i jména dosud málo známá nebo neznámá. A vzhledem k neustálému připomínání sepětí J. Vašici se Slezskem nemohl L. Pavera opomenout jeho studii *Účast Slezska na českém literárním baroku* (Vašica ji proslovil nejdříve jako přednášku a v roce 1946 ji publikoval ve sborníku *Slezsko, český stát a česká kultura*). L. Pavera upozorňuje také na existenci Vašicova literárního fondu v Památníku národního písemnictví, který obsahuje několik kartonů poznámek a výpisků o baroku nebo opisů celých barokních literárních textů (srov. s. 48). L. Pavera v závěru kapitoly *České literární baroko* připomíná, že touto rozsáhlou monografií Vašicovo studium období baroka nekončí. To dokazuje seznam dalších studií z konce třicátých a ze čtyřicátých let (srov. s. 55).

Můžeme připomenout ještě jeden moment, který dokazuje intenzivní Vašicův zájem barokní kulturou a pobělohorským obdobím. Do kapitoly *Čas vědeckých rozletů* zařadil L. Pavera pasáže, v nichž ukazuje zaujetí J. Vašici Jiráskovým románem *Temno*. Autor monografie cituje pasáž, v níž Vašica vzpomíná na setkání s mladým jezuitou, který *Temno* nejenže znal, ale dokonce se o něm vyslovil velice pozitivně.

V kapitole *Literární památky epochy velkomoravské* (knihu s tímto názvem vydalo nakladatelství Vyšehrad 1966) L. Pavera vysoce hodnotí faktografickou stránku práce, její odbornou úroveň a jazykový styl, který výklady přibližuje i ne zcela zasvěcenému čtenáři. Nebojí se však v této Vašicově práci poukázat i na některá místa, která vzbuzují polemické reakce, např. vrocení některých staroslověnských památek (*Zákon sudnyj ljudem*), problém identifikace některých osob (jméno Chrabr, autora traktátu *O písmenech*, považuje J. Vašica za pseudonym Nauma), tvrzení o slovanském původu Konstantina a Metoděje aj. (srov. s. 59). Ze slavistů, kteří vyjadřovali stanoviska k Vašicovým názorům v *Literárních památkách epochy velkomoravské*, jmenuje L. Pavera mj. R. Večerku (srov. s. 59).

L. Pavera neopomíjí ani velký zájem J. Vašici o překládání bible: podle jeho názoru pomýšlel J. Vašica na vydání syntetizujícího díla o vývoji biblického překladu. To na základě jeho výpisků připravil V. Kyas (*Česká bible v dějinách českého písemnictví*, Praha 1998).

Na začátek každé z devíti kapitol zařadil L. Pavera hodnocení Josefa Vašici z pera významné osobnosti – J. Čepa, A. Škarky, R. O. Jakobsona, A. Vyskočila, V. Černého, V. Tkadlčíka. Kapitola *Z času přelomů* je uvozena citátem z *Bible svatováclavské* (Evangelium sv. Jana, kapitola VIII), kapitola *Literární památky epochy velkomoravské* začíná úryvkem ze známé staroslověnské památky *Proglasú*. Ani v samotném textu jednotlivých kapitol neopomíjí L. Pavera názory významných osobností na statí a studie J. Vašici i na jeho práci přednáškovou a organizátorskou (cituje např. A. Škarku, A. Nováka, F. V. Mareše, J. Demla, J. B. Čapka aj.).

Závěr práce tvoří obrazová příloha, jmenný rejstřík a poděkování L. Pavery všem, kteří mu umožnili přístup k materiálům potřebným pro vznik této publikace.

Monografie Josefa Vašicy je první publikací nově vzniklé ediční řady Osobnosti Slezska. Sám L. Pavera v úvodu zdůrazňuje, že zamýšlel vydat práci určenou nikoliv pouze vědecké komunitě, ale monografii „popularizačně pojatou”, tj. určenou širší veřejnosti. Domníváme se, že monografie skutečně může zaujmout i čtenáře, který není právě vědeckým pracovníkem v oblasti jazykovědy nebo literární vědy. Můžeme konstatovat, že monografie splnila nejen tento účel, ale že její kvalitu jistě ocení i odborníci v uvedených oborech. Současně knihu o Josefu Vašicovi jistě využijí i vysokoškolští studenti bohemistických oborů, popř. literární vědy nebo studenti slavistické orientace v širším slova smyslu.

Ivana Kolářová, Brno

Aleš Haman, *Úvod do studia literatury a interpretace díla*, H & H, Praha 1999, 179 s.

Trzy lata temu, w 1999 roku, nakładem wydawnictwa H & H ukazała się książka Aleša Hamana zatytułowana *Úvod do studia literatury a interpretace díla*. Poświęcona jest systematyzacji podstawowych pojęć teoretycznoliterackich, dlatego też ma charakter kompendium: prezentuje najważniejsze postaci badaczy literatury wraz z krótkim omówieniem ich teorii.

Autor w pierwszym rozdziale *Úvodu* (*Pojem literatury a problematika znaku*, s. 7–19) jasno określa, kim mógłby być ewentualny czytelnik jego książki i jakie powinna ona spełnić zadania: „Vaším úkolem je totiž během studia získat kompetenci vzdělaného čtenáře-odborníka, jenž dokáže ve svých budoucích žácích či posluchačích probudit zájem o literaturu a četbu, že odhalí uspokojování širších potřeb, než je pouhá potřeba zábavy, úniku z všednosti, sebezapomnění” (s. 7). *Úvod do studia literatury a interpretace díla* může więc stać się pomocą dla na-

uczycieli, wykładowców oraz osób mających przekazać innym wiedzę z zakresu nauki o języku i literaturze (czy też samemu ją zyskać), a także dla odbiorców ciekawych i dociekliwych, chcących podczas lektury dzieła literackiego nie tylko zatrzymać się na treści, lecz także umieć przeanalizować jego strukturę.

Istotnie, układ tekstu Hamana, szata graficzna książki oraz język autora, przystępny i nieprzesycony terminologią naukową, pomagają w przyswojeniu sobie wiadomości zawartych w omawianej publikacji. W swym wywodzie autor wychodzi od pojęcia literatury w ogóle i podstawowych definicji znaku oraz systemu języka. Problem znaku w literaturze omawia szerzej w drugim rozdziale (*Jazykový znak*, s. 20–31), omawiając poszczególne teorie (również językoznawcze) i wprowadzając pojęcia *aktów mowy* oraz *schematu komunikacyjnego* (odwołuje się przy tym do takich badaczy, jak de Saussure, Hjelmslev, Jacobson, Helbig, Chomsky). Kolejne definicje oraz teorie są przytaczane z zachowaniem chronologii ich powstawania, a także ich dopracowywania czy rozbudowywania. W tej części na uwagę zasługuje podporządkowanie szaty graficznej głównemu celowi pracy: szybkiemu i w miarę łatwemu przyswojeniu treści teoretycznoliterackich: różnego rodzaju wykresy i schematy oraz wyróżnianie w tekście nazwisk badaczy mają przybliżyć czytelnikowi daną koncepcję. Na marginesie można powiedzieć, że klarowny podział całej pracy i przejrzysta szata graficzna są mocną stroną książki Hamana i z pewnością ułatwiają jej lekturę.

Rozdział trzeci (*Estetično*, s. 32–49) dotyczy ogólnej pojętej estetyki oraz funkcji estetycznej, której nośnikiem jest dzieło literackie. Wychodząc od teorii filozoficznej, autor ukazuje jej wykorzystanie w czeskim strukturalizmie, któremu do końca swej pracy poświęca bardzo wiele uwagi (przede wszystkim pracom Jana Mukařovskiego, mniej publikacjom jego następców i kontynuatorów: Miroslava Červenki i Milana Jankoviča).

Kolejne rozdziały (4–6) są poświęcone zagadnieniom związanym z komunikacją literacką. Autor dzieli je na cztery części: *Literární komunikace I. – Autor* (s. 50–67) – dotyczącą roli autora w tekście literackim, *Literární komunikace I. – Dílo – textová rovina* (s. 68–85) – opisującą płaszczyznę tekstową dzieła literackiego, *Literární komunikace I. – Dílo – tematická rovina* (s. 86–101) – zajmującą się jego warstwą tematyczną, *Literární komunikace I. – Čtenář* (s. 149–161), w której Haman wyjaśnia rolę odbiorcy, a następnie opisuje poszczególne sposoby widzenia czytelnika przez teoretyków literatury. Ciekawe jest to, że pierwsze trzy części następują po sobie kolejno, natomiast ostatnia, czwarta, oddzielona jest od reszty rozdziałów poświęconych komunikacji literackiej, rozdziałami dotyczącymi budowy strukturalnej dzieła (rozdział 7: *Strukturní výstavba díla*, s. 102–121), rodzajów literackich (rozdział 8: *Literární druhy*, s. 122–135) oraz czytelnictwa i sposobów lektury tekstu (rozdział 9: *Četba*, s. 136–148). Autor zdecydował się na ten podział prawdopodobnie dlatego, że część dotycząca roli czytelnika w procesie komunikacji literackiej wymagała dodatkowych uwag i terminów, które zostały wprowadzone właśnie w trzech, poprzedzających część

czwartą, rozdziałach. Przede wszystkim chodzi o dokładne przywołanie teorii strukturalistycznych i fenomenologicznych, które służą jako klucz interpretacyjny dalszej lektury i analizy dzieła literackiego (chodzi tu przede wszystkim o różne sposoby interpretacji tekstu, a także o rodzaje odbioru oraz o teorie dotyczące intencji autorskich i jego wpływu na kształtowanie się dzieła literackiego).

Mimo to, że Haman w systematyczny i uporządkowany sposób przedstawia teorie czeskich i światowych literaturoznawców, nader często odwołuje się w swojej książce do koncepcji czeskiego strukturalizmu. Z tego względu łatwo się domyślić, w którą stronę kieruje się sympatia i uwaga autora. Czeski strukturalizm bowiem jest opisany dość dokładnie (na większą szczegółowość nie pozwala objętość książki, w której na 170 stronach zbiera Haman w uporządkowaną całość większość koncepcji teoretycznoliterackich), przy czym niektóre inne teorie są ledwo przez autora wspomniane, na dodatek bywają one wartościowane negatywnie. Jako przykład można przywołać omówienie dekonstrukcjonizmu Derridy, o którym pisze Haman na marginesie rozważań o roli czytelnika. Stwierdza on, że założenie Derridy, pozwalające na wielość i różnorodność interpretacji jednego dzieła, dopuszcza samowolę interpretacyjną: „Dílo [...] stává se nositelem intertextuálních znaků literárnosti postrádajících záměrnost tvůrčího aktu. Tak se otevírá možnost interpretační libovůle, neboť se ztrácí ze zřetelů respekt k záměru autora umělecké výpovědi” (s. 159).

O ile jest to możliwe, autor stara się czytelnikowi przybliżyć pełny obraz nauki o dziele literackim, odnosząc się do znanych mu nazwisk. Dlatego pisząc o różnych pracach z zakresu teorii literatury, Haman często wspomina o strukturalizmie czeskim, który przyczynił się do jej rozwoju. Wówczas, kiedy analizuje którąś z teorii dokładniej, omawia ją na przykładzie konkretnego tekstu literackiego, również czeskiego. Jednocześnie umieszcza praski strukturalizm na tle tego, co powstało przed nim i po nim, dając w ten sposób obiektywny, choć ogólny obraz stanu badań nad teorią literatury w czasach obecnych.

Na marginesie warto wspomnieć, że w pracy znalazły się opisy niektórych teorii językoznawczych. W tym przypadku Haman wychodzi od koncepcji Ferdynanda de Saussure’a, następnie przytacza teorie innych językoznawców, wskazując na tych, którzy przenieśli elementy językoznawcze na grunt nauki o literaturze: Jana Mukařovskiego czy Romana Jacobsona.

Równie ciekawe są wywody autora, zamieszczone w opisach teorii dotyczących komunikacji literackiej oraz ogólniej pojętej poetyki tekstu, dotyczące aspektu diachronicznego teorii literatury. W tym przypadku autor przytacza nazwiska filozofów i myślicieli starożytnych oraz nowożytnych, którzy jako pierwsi zajęli się teoretyczną stroną procesu twórczego: Platona, Arystotelesa, Diomedesa, Hegla i innych (wyraźnie dominuje to w rozdziale 8., dotyczącym rodzajów literackich).

Nie jest łatwym zadaniem przedstawić rozwój nauki o dziele literackim na przestrzeni wielu stuleci w taki sposób, by tekst był zwięzły, a jednocześnie

niepowierzchnowy. Tymczasem *Úvod do studia literatury a interpretace díla* jest tekstem bardzo skondensowanym (179 stron). Dokładne przedstawienie różnorodnych i często różniących się od siebie koncepcji w tak krótkim opracowaniu nie jest możliwe. Z tego względu można odczuwać brak wielu ważnych faktów w książce Hamana. Ale przecież autor swój tekst nazwał *Wstępem do...* (*Úvod*), usprawiedliwiając tym samym jego przeglądowy charakter. Książka swe zadanie spełniła. Tym, którzy wcześniej nie mieli do czynienia z naukami filologicznymi, uświadamia, że spontaniczna i bezrefleksyjna lektura jakiegokolwiek tekstu literackiego jest właściwie czymś pozbawionym większego sensu i czymś nie-realnym.

Anna Janik, Opole

Książki nadesłane do redakcji „Bohemistyki”

Přednášky z XLII. běhu Letní školy slovanských studií. I. díl Přednášky z jazykovědy, II. díl, Přednášky z literární vědy, kultury a historie, Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta, Praha 1999, 150 s., 219 s.
Přednášky z XLIII. běhu Letní školy slovanských studií, Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta, Praha 2000, 277 s.
Přednášky z XLIV. běhu Letní školy slovanských studií, Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta, Praha 2001, 259 s.

Tomy pochodzą z cyklu wykładów ukazujących się drukiem i towarzyszących Letniej Szkole Studiów Słowiańskich, jaka odbywa się corocznie w Pradze. Powyższe publikacje ukazały się pod redakcją Jana Kuklíka. Zawierają artykuły czołowych czeskich językoznawców, literaturoznawców i historyków. Prezentują bogatą ofertę wykładów, proponowanych uczestnikom letnich kursów języka i kultury czeskiej.

František Čermák, *Jazyk a jazykověda*, Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum, Praha 2001, 341 s.

Pomysłem do napisania tej książki był kurs lingwistyki dla studentów skandynawistyki i germanistyki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze. Z tego względu znajdziemy w niej krótki, ale dobrze przemyślany, przegląd teorii językoznawczych, a także prezentację dyscyplin naukowych zajmujących się językiem. I chociaż autor prezentuje w niej systematyczny wykład, to jednak nie ma on charakteru wstępu do lingwistyki. Ukształtowanie materiału

bowiem sprawia, że czytelnik musi posiadać pewną wiedzę, którą w wyniku lektury *Jazyka a jazykovědy* uzupełni oraz usystematyzuje.

Książka odznacza się jasnym i klarownym sposobem prezentacji materiału. Autor kładzie w niej nacisk na synchroniczny opis zjawisk językowych, uzupełniając go licznymi przykładami. Zwraca również uwagę, że lingwistyka nie jest tożsama z gramatyką.

Ludmila Zimová, *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*, Ústí nad Labem 1994, 189 s.

Autorka zajmuje się problematyką sposobu realizacji pozycji syntaktycznych w zdaniu za pomocą następujących środków językowych: zaimki osobowe, zaimki wskazujące i przysłówki zaimkowe wskazujące. Rozważania odnoszą się do zagadnień hiperskładni (superskładni), w ramach której zdanie jest opisywane i analizowane jako część składowa tekstu. Autorka wskazuje na zależność sposobu wyrażania członów zdania od kontekstu językowego i sytuacyjnego, w jakim dane zdanie występuje w tekście. Szczegółowo analizuje następujące zależne od kontekstu sposoby powierzchniowej realizacji pozycji syntaktycznych: pronominalizacja, elizja oraz zastosowanie wyrażenia pełnoznacznego.

Neil Bermel, *Register Variation and Language Standards in Czech, Slavic Linguistics 13, Lincom Europa 2000, 132 s.*

Jest to praca amerykańskiego bohemisty, pracującego na Uniwersytecie w Sheffield. Autor opisuje w niej rozwarstwienie języka czeskiego. W swoich rozważaniach wychodzi od definicji języka (podkreśla zwłaszcza jego charakter jako medium, rejestr i kod), wskazując na aktualną w języku czeskim diglosję. Następnie przedstawia krótki rys historyczny tego języka, który posłużył mu do tego, aby wyjaśnić powstanie dwu odmian czeskiego języka potocznego (*obecná i hovorová čeština*) oraz powstanie standardowych i niestandardowych form w czeszczyźnie. W dalszej części autor charakteryzuje poszczególne poziomy gramatyczne i opisuje ich aplikację w tekstach Ivana Klímy, Lenki Procházkovej oraz Pavla Kohouta. Analizę uzupełnia autor wieloma tabelami i wykresami, które znajdują się albo w tekście, albo w aneksie.

Konec a začátek v jazyce a literatuře. Sborník z mezinárodní konference, red. Dobrava Moldanová, Acta Universitatis Purkynianae 71, Ústí nad Labem 2001, 378 s.

Praca ta zawiera referaty przedstawione na konferencji, zorganizowanej w dniach 5–7 września 2000 r. przez Katedrę Bohemistyki Uniwersytetu Jana

Evangelisty Purkyněgo w Ústí nad Labem. Artykuły zostały podzielone na dwie grupy: językoznawczą oraz historyczno- i teoretycznoliteracką. Następnie w obrębie tych grup wydzielono podgrupy tematyczne. Część językoznawcza obejmuje 49 artykułów, ułożonych w podgrupy: ogólne zagadnienia tekstu, zagadnienia gramatyczne (fonologia, morfologia), leksykologiczne i leksykograficzne, problemy onomastyki i stylistyki czeskiej (koniec i początek w poszczególnych sferach komunikacji). W części drugiej, literaturoznawczej, zamieszczono 30 artykułów z zakresu: problematyki mitu, eschatologicznych wizji stworzenia świata itp., periodyzacji w literaturze, cezur początku i końca epok literackich, literatury lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w., a także literatury modernizmu jako nowego fenomenu artystycznego.

Franz Keiper, *Die tschechischen Ortsnamen des Kreises Königshof an der Elbe*, Hrsgs. Ernst Eichler, *Erträge Böhmisch-Mährischer Forschungen*, Bd. 5, Lit Verlag, Münster–Hamburg–London 2001, 122 s.

Pracę rozpoczyna krótka przedmowa prof. Ernsta Eichlera, w której redaktor wyjaśnia cel wydawania zarówno tej, jak i innych tego typu prac, ukazujących się w ramach serii „*Erträge Böhmisch-Mährischer Forschungen*”. Ponadto znajduje się w niej krótka charakterystyka niemiecko-czeskich badań naukowych w zakresie onomastyki.

W części wstępnej znajduje się określenie obszaru, uważanego przez F. Kaipera za Königshof Bezirk, co stanowi podstawa włączenia poszczególnych nazw miejscowych do analizy. Wyniki swoich badań Kaiper przedstawia w dwu dalszych częściach. W części pierwszej autor analizuje nazwy miejscowe pod kątem tradycji, obowiązującej w nazewnictwie na tym terenie, ich znaczenia oraz historii zasiedlenia (i migracji) tych ziem. Drugą część wypełnia analiza językoznawcza. Niemiecki onomasta opisuje sposób tworzenia nazw miejscowych na omawianym obszarze w rozbiciu na nazwy czeskie i nazwy niemieckie, a następnie opisuje ich językowy charakter (strukturę, formanty, wpływy językowe itp.).

Marie Čechová, Karel Oliva, Petr Nejedlý, *Hrátky s češtinou II.*, ISV nakladatelství, Praha 2001, 245 s.

Hrátky s češtinou II. są drugą częścią wydanych dużo wcześniej ćwiczeń, mających za zadanie pogłębienie wiedzy o języku czeskim. Wszystkie zawarte w niej (zarówno w części pierwszej, jak drugiej) ćwiczenia pochodzą z olimpiady języka czeskiego, zorganizowanej przez Marię Čechovą i Karla Olivu (oraz Boženę Kraflovą) po raz pierwszy w roku 1972 i do dziś corocznie przeprowadzanej. Książka ta (*Hrátky s češtinou II.*) zawiera ćwiczenia dotyczące różnych poziomów języka (fonologicznego, słowotwórczego, fleksyjnego, syntaktycznego, le-

ksykalnego, frazeologicznego, onomastycznego), a także z zakresu ortografii i stylistyki. Jest pomyślana jako pomoc dla nauczycieli oraz dla tych, którzy chcą samodzielnie poćwiczyć powyższe zagadnienia językowe (z tego względu znajdują się w niej również rozwiązania przedstawionych zadań), dlatego nawiązuje do planów nauczania, obowiązujących w czeskich szkołach.

K R O N I K A

Jubileusz Profesora Mieczysława Basaja

Profesor zwyczajny Uniwersytetu Warszawskiego Mieczysław Basaj należy do wybitnych uczonych-slawistów, a przede wszystkim bohemistów-językoznawców. Urodził się 6 lutego 1932 roku w Jarosławcu (dawne województwo zamojskie). W latach 1951–1955 studiował bohemistykę na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie uzyskał tytuł magistra filologii słowiańskiej (specjalność: bohemistyczna). Jego głównym nauczycielem był najwybitniejszy powojenny slawista Zdzisław Stieber.

Pracę zawodową rozpoczął w 1956 roku jako lektor języka polskiego na Uniwersytecie im. Karola IV w Pradze. W byłej Czechosłowacji przebywał do 1957 roku, kiedy powrócił do Warszawy i pracował w Instytucie Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Stopień naukowy doktora nauk humanistycznych uzyskał w 1965 roku na podstawie rozprawy pt. *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego*. Osiem lat później habilitował się na podstawie książki *Morfologia i składnia liczebnika w języku czeskim do XVI wieku*. Uwieńczeniem sukcesów zawodowych Mieczysława Basaja były nominacje profesorskie, jakie otrzymał: najpierw w 1986 roku został profesorem nadzwyczajnym, a w roku 1993 mianowano go profesorem zwyczajnym.

Dorobek Profesora jest znaczący, obejmuje bowiem blisko 200 publikacji. Są to głównie artykuły, rozprawy i recenzje, w tym kilka książek, dwie monografie, jeden podręcznik oraz dwa słowniki. Jego zainteresowania naukowo-badawcze koncentrują się wokół problematyki slawistycznej i dotyczą: zapożyczeń czeskich w języku polskim, rozwoju liczebnika w językach słowiańskich, kształtowania się słowiańskich języków literackich, historii badań nad językami słowiańskimi oraz frazeologii.

W pierwszym okresie pracy naukowej głównym tematem zainteresowań naukowych Profesora były wzajemne kontakty języków słowiańskich. Wśród opublikowanych prac znajdują się m.in. monograficzne artykuły opisujące bohemizmy w utworach B. Georgevichiusa i w tzw. *Zielniku Familiarza*, a przede wszystkim obszerna rozprawa pt. *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego* z 1966 roku. Studia te wchodzą w zakres szeroko zakrojonego badania wpływów czeskich na polszczyznę i dotyczą zagadnień bardzo ważnych dla jej historii.

Niejako poszerzeniem tych podstawowych badań jest kilka artykułów na temat kontaktów polsko-(czesko-)ruskich, z których *Stan i perspektywy badań nad wpływami polskimi na język rosyjski* stanowi próbę zestawienia polskich pożyczek leksykalnych.

Z zaprezentowanych tu prac Profesora M. Basaja wypłynął pomysł sporządzenia słownika bohemizmów w języku staropolskim. Wspólnie z udziałem Profesora Janusza Siatkowskiego ukazywał się w odcinkach od roku 1964 do 1979 pt. *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*.

Zainteresowania Profesora stopniowo ewoluowały w kierunku badań nad rozwojem liczebnika słowiańskiego. Świadczą o tym liczne publikacje, dotyczące frazeologizmów liczebnikowych w języku czeskim i polskim, a także tendencji rozwojowych liczebników słowiańskich z pozycji składniowej. Owocem tych zainteresowań stała się rozprawa habilitacyjna zatytułowana *Morfologia i składnia liczebnika w języku czeskim do końca XVI wieku*, która jak dotąd jest jedyną w językoznawstwie rozprawą poświęconą czeskiemu liczebnikowi. Stanowi również gruntowne opracowanie całego działu gramatyki historycznej języka czeskiego. Daje ona bowiem bardzo bogato udokumentowany obraz rozwoju morfologii i składni czeskiego liczebnika od czasu pojawienia się pierwszych wielkich tekstów czeskich do czasu klęski pod Białą Górą.

Obok przedstawionych tu zainteresowań badawczych Profesor równocześnie rozpoczął badania w zakresie kształtowania się słowiańskich języków literackich. Problematyki tej dotyczą m. in. artykuły, które stanowią zamknięty krąg tematyczny, np.: *Patriotische Phantasien eines Slaven* (1983), *O projektach pisma dla lingua slavica* (1985), *Językowa strona słowiańskiej idei Słowian* (1984). Swoje badania rozszerzył o problematykę historii Słowianoznawstwa. Wyrazem tych zainteresowań są artykuły poświęcone gramatykom Kopczyńskiego i Siemigłowskiego, jak również zorganizowanie międzynarodowej konferencji poświęconej prekursorom słowiańskiego językoznawstwa porównawczego. Pokłosiem tej konferencji jest tom studiów wydanych w Ossolineum.

Do publikacji zamykających studia nad historią języków słowiańskich możemy zaliczyć: *Językowe aspekty świadomości słowiańskiej*, *Formy rozkazu i zakażu w kilku najstarszych słoweńskich, słowackich, polskich i czeskich wersjach Dekalogu* (wspólnie z H. Orzechowską).

W swoich publikacjach Mieczysław Basaj wskazuje na przejawy poczucia pokrewieństwa językowego i plemiennego u Słowian na początku XV wieku ze stanowiska języka cerkiewnosłowiańskiego. Spośród artykułów historycznych na uwagę zasługują omawiające problematykę Skandynawską w pracach Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa, które w okresie trudnej sytuacji w kraju usiłowało rozwijać kontakty z duńskimi i szwedzkimi uczonymi.

Niektóre prace o charakterze synchronicznym przedstawiają ogólne założenia badań konfrontatywnych języków bardzo do siebie zbliżonych (*O badaniach konfrontatywnych języków słowiańskich* 1976, *Cele i możliwości badań konfrontatywnych języków słowiańskich* 1978).

Kolejną ulubioną dziedziną badawczą Profesora jest frazeologia. Jego osiągnięcia na tym polu badawczym są znaczące. Po powołaniu Komisji Frazeologicznej zorganizował kilka konferencji, w tym dwie międzynarodowe, oraz wy-

dał 6 tomów studiów z zakresu frazeologii polskiej i słowiańskiej. Uwieńczeniem jego badań nad frazeologią słowiańską było wydanie w 1981 roku *Słownika frazeologicznego czesko-polskiego*, opracowanego również przy udziale D. Rytel.

Poza artykułami na temat ekwiwalencji przekładu związków frazeologicznych Mieczysław Basaj opracował również w formie artykułów status jednostki frazeologicznej w słowniku oraz założenia słownika frazeologicznego czesko-polskiego. Podejmował problem występowania identycznych związków frazeologicznych w różnych, nawet bardzo odległych strukturalnie językach.

Tematyka frazeologiczna obecna jest w najnowszych artykułach Profesora (*Najstarsza warstwa frazeologii słowiańskiej*, *O frazeologii w teaurusie Wacława Jana Rosy*, *Najnowsza polska frazeologia na łamach Życia Warszawy*) opublikowanych w roku 2000 i 2001 m.in. w wydawnictwie Uniwersytetu Jagiellońskiego czy w warszawskim wydawnictwie Energeia.

Pod redakcją Profesora wyszedł także w 1986 roku tom studiów pt. *Typy opisów gramatycznych języka*, będący wyrazem zainteresowań leksykologią i gramatyką w ujęciu konfrontatywnym. Ponadto spośród dotychczasowych opracowań leksykograficznych w dorobku Profesora znajduje się również *Słownik czesko-polski* (opracowany wspólnie z J. Siatkowskim), który wyróżnia się zestawem wzorów paradygmatycznych oraz dokładnym sygnalizowaniem różnic waleńcji czasowników czeskich i polskich.

Profesor Mieczysław Basaj zasłynął nie tylko jako uczony, autor szeregu publikacji naukowych, monografii czy książek, ale także jako redaktor bądź współredaktor serii wydawniczych, takich jak: „Prace Slawistyczne”, „Monografie Slawistyczne”, „Slavica”, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej”. Pełnił również funkcję redaktora „Studiów z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” oraz „Biuletynu Slawistycznego”. Jego działalność redakcyjna, a także menadżerska (Dyrektor Instytutu Słowianoznawstwa PAN), przyczyniła się do rozkwitu slawistyki.

Profesor Basaj piastuje również liczne funkcje. Jest członkiem Komisji Frazeologicznej oraz Komisji Historii Slawistyki przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Pełni zaszczytne stanowisko wiceprezenta Międzynarodowej Asocjacji Badania i Upowszechniania Kultur Słowiańskich pod auspicjami UNESCO. W latach siedemdziesiątych pełnił także funkcję Kierownika Pracowni Języka Czeskiego i Słowackiego w Instytucie Słowianoznawstwa PAN w Warszawie. Był też sekretarzem naukowym Komitetu Słowianoznawstwa, a później do roku 1993, jak już wspominaliśmy, Dyrektorem Instytutu Słowianoznawstwa PAN. Od 1993 roku jest kierownikiem Zakładu Historii Języków Słowiańskich w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego w Sosnowcu, jak również zasiada w Radzie Naukowej Instytutu.

Uczestniczył w licznych konferencjach krajowych i zagranicznych, w tym m.in. we wszystkich międzynarodowych kongresach slawistycznych poczynając od 1968 roku.

Oprócz osiągnięć naukowych Profesor Mieczysław Basaj jest również bardzo dobrym pedagogiem. W latach 1974–1978 prowadził wykłady z gramatyki historycznej, gramatyki opisowej języka czeskiego, a także z gramatyki porównawczej języków słowiańskich dla studentów slawistyki w Zakładzie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego. Natomiast w ramach seminarium magisterskiego na temat stosunków językowych polsko-ruskich, prowadzonych w latach 1978–1980 w Instytucie Filologii Rosyjskiej WSP w Kielcach, powstało wiele prac magisterskich.

W Instytucie Słowianoznawstwa kierował pracami doktorskimi. W uznaniu zasług otrzymał nagrodę Rektora I stopnia Uniwersytetu Warszawskiego, a także Medal XXV-lecia PAN w uznaniu zasług dla rozwoju nauki polskiej.

Od 1993 roku Mieczysław Basaj pracuje na stanowisku profesora zwyczajnego w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego, kierując Zakładem Historii Języków Słowiańskich, a także prowadząc seminaria magisterskie i licencjackie ze studentami bohemistyki i słowacystyki. Pod jego kierunkiem powstało wiele prac magisterskich i licencjackich.

Profesor Mieczysław Basaj jest nie tylko wybitnym uczonym, historykiem-slawistą, ale także opiekunem studentów i pracowników. Był również moim promotorem rozprawy doktorskiej. Od obrony doktoratu mam przyjemność współpracować z Profesorem Mieczysławem Basajem w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego.

Mariola Szymczak, Sosnowiec

Jubileusz 75-lecia Karla Olivy

15 stycznia 2002 r. Karel Oliva obchodził 75 rocznicę urodzin. Czeski leksykograf i onomasta pracował w Instytucie Słowianoznawstwa i Instytucie Języka Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk. Obecnie znajduje się na emeryturze, ale nie zaprzestał pracy naukowej i organizacyjnej¹. Obecnie wychodzi drugie wydanie (rozszerzone) *Słownika polsko-czeskiego*, którego opracowaniu poświęcił wiele lat pracy. Ponadto dalej udziela się w pracach Komitetu Organizacyjnego Olimpiady Języka Czeskiego. Jednak jego praca ma cechy politycznie uciskanego pracownika naukowego. W roku 1971 bowiem musiał opuścić Instytut i nie mógł pracować w żadnym ośrodku badawczo-naukowym, dopiero po 1984 r. wrócił do pracowni leksykograficznej CzAN i poświęcił się rozpoczętym wcześniej pracom

¹ Jego biografia została opublikowana w numerze 5 czasopisma „Český jazyk a literatura” 1986/1987, s. 234–236.

nad wyżej wspomnianym słownikiem polsko-czeskim (pierwsze wydanie ukazało się w 1994 r. – I część i w 1995 r. – II część).

Na marginesie należy dodać, że praca nad *Słownikiem*, który uważał za rzecz najważniejszą dla niego, zmusiła go do odmowy udziału w innych pracach naukowych i dydaktycznych (np. nie przyjął propozycji pracy na Uniwersytecie Karola), chociaż występował na posiedzeniach Towarzystwa Językoznawczego Akademii Nauk Republiki Czeskiej. Bardzo krytycznie wypowiedział się w sprawie nowych zasad pisowni czeskiej, uwagi te są rzeczowe i naukowe w odróżnieniu od wielu innych, w przeważającej mierze emocjonalnych. Wydaje się, że chociaż czasami przypominają prowokację do głębszych przemyśleń. Można z nimi prowadzić dyskusję, ale nie sposób je odrzucić. Pomimo tego był recenzentem i konsultantem wielu prac dyplomowych studentów bohemistyki UK, niektórzy z nich dzisiaj pracują również w AN RCz i na uniwersytecie, a także jako dziennikarze znanych czeskich redakcji prasowych.

Karel Oliva był także współinicjatorem Olimpiady Języka Czeskiego. Do niedawna był także członkiem Komisji Centralnej Olimpiady, która przygotowuje materiały konkursowe, a także wieloletnim przewodniczącym tej Komisji. Jego celem jest wprowadzenie uczestników w arkana języka czeskiego. Zadania dla uczestników Olimpiady wydał w dwu książkach: *Hrátky s češtinou* (Praha 1994), opracowanej wspólnie z Marią Čechovą, i *Hrátky s češtinou II*. (Praha 2001), opracowanej wspólnie z Marią Čechovą i Petrem Nejedlým. Ponadto K. Oliva regularnie informuje czytelników prasy czeskiej o przebiegu poszczególnych roczników Olimpiady.

Z działalności popularyzatorskiej Jubilata należy podkreślić także fakt założenia Ogólnoczeskiego Klubu Sympatyków Języka Czeskiego (wspólnie z Petrem Nejedlým), który w ramach wypraw skautów czeskich „przemycza” zadania językowe w formie złożonych gier językowych. Ta forma popularyzacji wiedzy o czeszczyźnie jest bardzo atrakcyjna dla młodzieży, toteż cieszy się wielkim zainteresowaniem.

Agnieszka Zięba, Wałbrzych

Pięćdziesięciolecie slawistyki krakowskiej jako samodzielnego kierunku studiów. Bohemistyka językoznawcza

W roku akademickim 2000/2001 obchodzono pięćdziesiąt rocznicę utworzenia na Uniwersytecie Jagiellońskim Katedry Filologii Słowiańskiej. Przez pierwsze lata prowadziła ona dydaktykę w zakresie filologii: czeskiej, bułgarskiej

i serbochorwackiej. W roku 1968 uruchomiono czwarty kierunek – słowacystykę. Stopniowo wprowadzano także – w ramach lektoratu – naukę języka macedońskiego, słoweńskiego i łużyckiego.

Studia slawistyczne w ośrodku krakowskim mają długą tradycję, zainicjowane zostały w latach dwudziestych XIX wieku (por. Orłowski 1982, s. 125–137), ale dopiero od 1 października 1950 roku utworzono z nich samodzielny kierunek studiów. Do tego czasu rolę koordynatora badań i studiów slawistycznych odgrywało, założone w 1925 roku, tzw. Studium Słowiańskie. Jednakże wojna przerwała rozwój slawistyki krakowskiej. Większość slawistów, łącznie z rektorem UJ Tadeuszem Lehrem-Spławińskim, została aresztowana i wywieziona do obozu koncentracyjnego. Po zwolnieniu ich z obozu kontynuowali oni swoją działalność na tajnym uniwersytecie. Po wojnie wznowiono działalność Studium Słowiańskiego, które w sposób nader aktywny uczestniczyło w życiu naukowym Krakowa.

W roku 1950 rozwiązano Studium Słowiańskie, a w jego miejsce powołano Katedrę Filologii Słowiańskiej, której kierownikiem został prof. Tadeusz Lehr-Spławiński, ostatni przedwojenny i pierwszy powojenny rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prowadził ją aż do przejścia na emeryturę w roku 1961. T. Lehr-Spławiński (20.09.1891–17.02.1965), czołowy slawista polski, w tym także wybitny bohemista. Przypatrzmy się jego dorobkowi z tej dziedziny.

W latach pięćdziesiątych w związku z wprowadzeniem nowego systemu studiów bohemistycznych zaistniała potrzeba opracowania podstawowych podręczników z zakresu bohemistyki. Tego zadania podjął się właśnie Tadeusz Lehr-Spławiński. Tymczasem w zachowanej w Archiwum UJ tecze z dokumentami T. Lehra-Spławińskiego (w ankiecie personalnej z roku 1956) w rubryce „słaba znajomość języków” polski naukowiec wpisał „język czeski”. Należy więc dodać, że chodziło o praktyczną znajomość czeszczyzny, jej podstawy teoretyczne bowiem doskonale znał przyszły autor gramatyk czeskich, co mu umożliwiło opracowanie paru podręczników akademickich. W roku 1950 ukazała się drukiem jego *Gramatyka czeska*. Najcenniejszą jej część stanowi glosownia, opracowana metodą kontrastywną. Mimo upływu czasu metoda nauczania gramatyki czeskiej w porównaniu z polską, zastosowana przez jej autora, nie straciła na swej aktualności (oczywiście, fonetyka języka czeskiego w tym czasie nieco się zmieniła, a pewne przykłady, cytowane w tym podręczniku, stały się archaizmami, co jednak nie umniejsza wartości pracy). Później powstały następne prace: *Zarys gramatyki historycznej języka czeskiego* (1953), *Gramatyka historyczna języka czeskiego* (wspólnie z Z. Stieberem), *Staroczeskie teksty doby przedhusowej* (1952) oraz praca zbiorowa *Chrestomatia słowiańska* (II 1950), zawierającej m.in. teksty czeskie.

Problematyce czeskiej Lehr-Spławiński poświęcił szereg artykułów, zwłaszcza z zakresu problematyki czesko-polskich wpływów językowych. Stanowiły one załączek jego najważniejszej pracy bohemistycznej *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa* (Katowice–Wrocław 1947), której był współautorem (z K. Pi-

warskim¹ i Z. Wojciechowskim). Lehr-Spławiński opracował w niej partie dotyczące czesko-polskich związków językowych i kulturalnych. Wskazując na ścisłe związki, jakie łączyły naród czeski i polski od najdawniejszych czasów, autor wzywał do ich kontynuacji, stwierdzając, „że tylko dokładna znajomość obustronnych właściwości duchowych i dążeń kulturalnych umożliwi nam ścisłe współdziałanie na każdym polu życia” oraz że „współdziałania tego wymaga od obu naszych narodów ich położenie geopolityczne” (Lehr-Spławiński... 1947, s. 301).

Przy okazji warto wspomnieć, że T. Lehr-Spławiński był w latach 1925–1929 prezesem Polsko-Czesko-Słowackiego Klubu we Lwowie. W roku 1928 wygłosił tam ważny odczyt *Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie*. W tym samym roku stał się członkiem Instytutu Słowiańskiego (Slovanský ústav) w Pradze oraz członkiem Czeskiego Królewskiego Towarzystwa Naukowego (Královská česká vědecká společnost). Czesi, doceniając jego zasługi na polu zbliżenia obu narodów, nadali mu w roku 1929 Krzyż Komandorski Czechosłowackiego Orderu Lwa Białego. Doceniając wkład T. Lehra-Spławińskiego w rozwój nauki, przyznano mu również tytuł doktora honoris causa Uniwersytetu Karola w Pradze. Zmarł 17.02.1965 r. Właśnie przypada trzydziesta siódma rocznica jego śmierci. Dzięki cechom swojego charakteru, spokojowi i dobroci, oraz pasji naukowej był bardzo lubianym przez studentów i pracowników, do których odnosił się z szacunkiem i sympatią. Potrafił zachęcać młodych ludzi do podejmowania samodzielnych badań naukowych. Był promotorem pierwszych magistrów i doktorów (w tym także piszącej te słowa), absolwentów slawistyki, w tym bohemistów językoznawców, którzy skończyli studia już według nowego systemu.

W latach 1961–1971 kierownikiem katedry został prof. Stanisław Urbańczyk, wybitny polonista i bohemista². Prowadził zajęcia m.in. z historii czeskiego języka literackiego, uruchomił także wyższe seminarium językoznawcze dla bohemistów. Napisał szereg artykułów z zakresu językoznawstwa bohemistycznego, a także z zakresu wzajemnych kontaktów uczonych polskich i czeskich. Jednak najważniejszą jego pracą bohemistyczną jest książka zatytułowana *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich. Część 1. Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.*, wydana w Krakowie w 1946 roku. Także w późniejszym okresie S. Urbańczyk nadal interesował problemem zależności niektó-

¹ Pierwszy rękopis tego dzieła opracowany został przez T. Lehra-Spławińskiego, Z. Wojciechowskiego oraz J. Pajewskiego. Spłonął jednak podczas powstania warszawskiego. Poza Warszawą ocalały bruliony Z. Wojciechowskiego i T. Lehra-Spławińskiego. Swojej części już nie zdołał zrekonstruować J. Pajewski. Nowym współautorem został K. Piwarski. Na temat części T. Lehra-Spławińskiego patrz: Orłoś 1985, s. 252–254.

² Następnymi kierownikami Katedry Filologii Słowiańskiej (później przemianowanej na Instytut Filologii Słowiańskiej) byli profesorowie: Franciszek Ślawski, Alfred Zaręba, Maria Honowska, Zdzisław Niedziela, a w ostatnich latach jest nim Julian Kornhauser.

rych polskich przekładów biblijnych od tłumaczeń czeskich. Wspólnie z czeskim badaczem Vladimírem Kyasem wydał w latach 1965–1971 *Biblię królowej Zofii wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*. Prof. S. Urbańczyk utrzymywał kontakty naukowe i osobiste z wieloma uczonymi czeskim, m.in. z prof. B. Havránkiem oraz prof. A. Jedličką. Był doktorem honoris causa Uniwersytetu F. Palackiego w Ołomuńcu. Wypromował wielu magistrów bohemistyki oraz paru doktorów. Zmarł w 2001 roku.

W latach pięćdziesiątych z krakowską bohemistyką współpracował zmarły parę lat temu wybitny polski historyk, prof. Henryk Batowski, który m.in. wykładał dla bohemistów historię Czech. Doskonała praktyczna znajomość języka czeskiego umożliwiła mu wydanie *Podręcznika języka czeskiego* (1949). Wspólnie z lektorką Dobrą Bergową opublikował w roku 1959 *Kieszonkowy słownik czesko-polski*.

Piszącą te słowa, Teresa Zofia Orłoś, już od IV roku studiów pracowała w Katedrze Filologii Słowiańskiej (a obecnie w Instytucie Filologii Słowiańskiej). Zajmowała i zajmuje się m.in. czesko-polskimi związkami językowymi, historią czeskiego języka literackiego, językiem staroczeskim, współczesnym, frazeologią, a ostatnio tzw. złudną ekwiwalencją językową³, będąc kierownikiem grantu „Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa”. Po utworzeniu w roku 1994 w ramach Instytutu Filologii Słowiańskiej Katedry Filologii Czeskiej i Łużyckiej objęła jej kierownictwo. Funkcję kierownika pełniła do końca września 2001 roku. Jej następcą został doc. dr hab. Jacek Baluch, historyk literatury czeskiej.

Grono krakowskich bohemistów wspiera również pracownik Uniwersytetu Śląskiego, prof. dr hab. Henryk Wróbel, wybitny polonista i bohemista. Większość jego prac naukowych dotyczy badań porównawczych zachodniosłowiańskich i teorii gramatyki (por. Wróbel 1975, 1984, 2001). Uczestniczy aktywnie w krakowskim grancie dotyczącym zjawiska czesko-polskiej pozornej ekwiwalencji.

Zorganizowanie studiów bohemistycznych nowego typu pozwoliło na wykształcenie wielu specjalistów z dziedziny bohemistyki językoznawczej. Stopień doktora nauk humanistycznych z zakresu bohemistyki uzyskali: Teresa Zofia Orłoś na podstawie pracy *Zapożyczenia polskie w słowniku Jungmanna*⁴ (1967, promotor prof. Tadeusz Lehr-Spławiński); Roman Laskowski – *Derywacje rzeczowników w dialektach laskich* (t. I – 1966, t. II – 1971, promotor prof. Alfred Zaręba); Józef Reczek – *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku* (1968, promotor prof. Stanisław Urbańczyk); Zbigniew Greń – *Nowy Testa-*

³ Wykaz publikacji Prof. Teresy Zofii Orłoś znajduje się w tomie studiów Jej poświęconych, zatytułowanym *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś* i wydanym w Krakowie w 2000 r. (Przypis redakcji „Bohemistyki”).

⁴ Przy tytułach rozpraw doktorskich podano datę wydania książki. W pozostałych przypadkach podano rok obrony doktorskiej.

ment cieszyński i Prorocy cieszyńscy (1987, promotor prof. Teresa Z. Orłoś); Agnieszka Rutka – *Struktura formalna i semantyczna zdań złożonych ze spójnikami aby/by/żeby w języku polskim i czeskim* (obrona w 1992 r., promotor prof. Henryk Wróbel); Elżbieta Szczepańska – *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim* (1994, promotor prof. Teresa Z. Orłoś); Joanna Mietła – *Multiwerbizacja w języku czeskim i polskim* (1998, promotor prof. Teresa Z. Orłoś); Joanna Hornik – *Język przemówień Václava Havla z lat 1989–1993* (1998, promotor prof. Teresa Z. Orłoś); Renata Bura – *Polska, czeska i górnołużycka frazeologia pochodzenia biblijnego* (obrona w 2001 r., promotor prof. Teresa Z. Orłoś). Na studiach doktorskich z zakresu bohemistyki językoznawczej pod kierunkiem T. Z. Orłós kształcą się i przygotowują prace doktorskie następujące osoby: Aneta Prusinska (czeskie słownictwo z przełomu wieku XVII i XVIII w dziełach leksyko- grafów czeskich), Joanna Korbut (słownictwo i frazeologia z zakresu mody w czeskich i polskich pismach kobiecych) oraz Agata Ostrowska (czeska i polska terminologia gimnastyczna).

W od początku istnienia samodzielnego kierunku studiów magisterium z zakresu bohemistyki uzyskało ponad trzysta osób, w tym z językoznawstwa czeskiego sto kilkadziesiąt. Niektóre z prac magisterskich zostały częściowo (a nawet w całości) opublikowane, a materiał, zebrany przez studentów (np. dotyczący wzajemnej czesko-polskiej ekwiwalencji gramatycznej) został wykorzystany w pracach zespołowych pracowników Katedry (np. we wspomnianym grancie).

W przeciągu pięćdziesięciu lat istnienia bohemistyki jako odrębnego kierunku studiów slawistycznych przebywało w Krakowie wielu lektorów, przysyłanych do nas w ramach umowy między państwowej. Poświęćmy parę słów tym najbardziej zasłużonym. Pierwszym czeskim lektorem był Jiří Skalička, niewiele starszy od swoich studentów, poświęcający na konwersacje w języku czeskim swój czas wolny (wspólne wycieczki, imprezy towarzyskie), późniejszy profesor literatury czeskiej w Ołomuńcu. Również z Ołomuńca pochodziła dr Dobra Bergová, m.in. współautorka (wspólnie z prof. Batowskim) wymienionego wyżej słownika, która do dziś utrzymuje kontakty z niektórymi byłymi studentkami. Z końcem lat pięćdziesiątych lektorem w Krakowie był Edvard Lotko, obecnie prof. bohemistyki i polonistyki na Uniwersytecie F. Palackiego w Ołomuńcu. Nasza katedra od lat utrzymuje z nim stałe kontakty naukowe i osobiste. Obszerny i wartościowy dorobek naukowy prof. E. Lotki dotyczy m.in. czesko-polskich językowych zagadnień w ujęciu kontrastowym (por. Lotko 1986, 1997). Jest on autorem słownika *Zradná slova v polštině a češtině* (Ołomuniec 1992).

Najdłużej, bo dwukrotnie, pod koniec lat siedemdziesiątych oraz ostatnio do przejścia na emeryturę w 2001 roku, lektorat języka czeskiego prowadziła dr Jiřina Rutová. Cieszyła się gorącą sympatią swoich kolegów i studentów, którym poświęcała także swój wolny czas. W czasie pobytu w Krakowie opracowała podręcznik do nauki języka czeskiego dla średnio zaawansowanych (2 wydania) oraz

antologię *Dvacet setkání s českou literaturou 20. století* (2000). Pomagała w organizacji corocznych ogólnopolskich konkursów przekładowych dla studentów, odbywających się pod patronatem Ambasady Czeskiej w różnych polskich ośrodkach uniwersyteckich. Obecnie pracę lektora języka czeskiego rozpoczęła mgr Petra Vaškovičová z Brna. Lektorat języka czeskiego prowadzi również dr Joanna Hornik-Grabowiecka, wykładowca w IFS UJ.

Krakowska bohemistyka językoznawcza w porównaniu z innymi polskimi uczelniami ma najdłuższą tradycję. W różnych okresach badaniom nad językiem czeskim poświęcano mniej lub więcej uwagi, co zależało często od uwarunkowań politycznych. Faktyczny rozwój bohemistyki krakowskiej datuje się od lat pięćdziesięciu. Zwłaszcza ostatnie lata są dla niej łaskawe, stąd znaczny jej rozkwit. Wzrosła znacząco ilość bohemistycznych publikacji językoznawczych autorstwa pracowników i absolwentów bohemistyki krakowskiej. Potroiła się ilość studentów. Początkowo na bohemistykę przyjmowano maksymalnie 8 osób, obecnie ponad 20 studentów rozpoczyna co roku studia bohemistyczne. Po trzecim roku studiów wybierają oni specjalizację literaturoznawczą bądź językoznawczą (przeważa literaturoznawstwo).

Podsumowując, należy stwierdzić, że ogólny dorobek krakowskiej bohemistyki językoznawczej jest pokaźny i wartościowy. Dotyczy rozmaitych zagadnień, m.in. wpływów czeskich na język polski, wpływów polskich na język czeski, historii czeskiego języka literackiego, wzajemnych czesko-polskich bądź czesko-innosłowiańskich kontaktów językowych, gramatycznych studiów porównawczych, a w ostatnich czasach także odpowiedniości frazeologicznej oraz tzw. pozornej ekwiwalencji językowej.

Teresa Zofia Orłoś, Kraków

Literatura

- Lehr-Splawiński T., Piwarski K., Wojciechowski Z., 1947: *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice–Wrocław.
- Lotko E., 1986: *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*, Ostrava.
- Lotko E., 1997: *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (Soubor statí)*, Olomouc.
- Orłoś T. Z., 1982: *Krakovská bohemistika*, [w:] *Práce z dějin slavistiky VI*, Praha.
- Orłoś T. Z., 1985: *Tadeusz Lehr-Splawiński jako bohemista*, „Pamiętnik Słowiański” XXXV.
- Wróbel H., 1975: *Składnia imiesłowów czynnych we współczesnej polszczyźnie*, Katowice.
- Wróbel H., 1984: *Słowotwórstwo czasowników w akademickiej »Gramatyce współczesnego języka polskiego«*, Warszawa.
- Wróbel H., 2001: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Kraków.

Mezinárodní vědecká konference Setkání bohemistů, Praha, 6.–7. září 2001

V roce 2001 uplynulo devadesát let od založení Kanceláře Slovníku jazyka českého – instituce, která byla přímou předchůdkyní nynějšího akademického Ústavu pro jazyk český. K oslavě tohoto výročí uspořádal Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky v areálu pražského Klementina výstavu nejvýznamnějších publikací, které v průběhu let v Ústavu vznikly, a dokumentů spjatých s historií pracoviště.

Dále se v rámci těchto oslav konala v Praze dvoudenní konference (6.–7. září 2001), nazvaná *Setkání s češtinou*. Téměř tři desítky zahraničních bohemistů (včetně Čechů působících dlouhodobě v zahraničí) se tu setkaly se svými českými kolegy, s nimiž většinou po léta úspěšně spolupracují; ale navíc se tu bohemisté a slavisté z Ruska, Polska, Slovenska, Německa (těch bylo nejvíce), Rakouska, Itálie, Francie, Nizozemí, Dánska, Finska, Velké Británie, USA i Japonska setkali spolu, vzájemně se seznámili a navázali užitečné kontakty. Dva ze zahraničních bohemistů, J. Vintř a J. Siatkowski, přitom nepřijeli pouze na konferenci, avšak zároveň v Praze převzali za své mimořádné zásluhy medaili J. Dobrovského.

Toto přátelské „setkání všech se všemi“ a hlavně s češtinou (obětavě organizované mladými pracovníci ÚJČ M. Slezákovou a A. Krausovou) bylo zahájeno projevy předsedkyně Akademie věd ČR doc. Heleny I l l n e r o v é a ředitele ÚJČ AV ČR prof. Jiřího K r a u s e ; a pak už následovaly jeden za druhým příspěvky bohemistů zkušenějších i méně zkušených, přednášené většinou obdivuhodnou češtinou a obklopené bohatou a neformální diskusí.

Protože se většina účastníků na svých univerzitách podílí na výchově dalších generací bohemistů, týkaly se některé referáty přímo otázek bohemisticko-didaktických. Např. Laura A. J a n d o v á z USA (University of North Carolina) se zaměřila na soustavu českých pádů (pro studenty nepochybně obtížnou) a předvedla novou metodiku výkladu členité pádové sémantiky pomocí jednoduchých sítí. Její analýza komplexních gramatických významů českých pádů bude prezentována rovněž v knize *The Case Book for Czech*. Milena S r p o v á z Francie (Sorbonna) zase vyložila některé problémy, které řeší při výuce další obtížné složky české gramatiky, slovesného vidu. Susan K r e s i n o v á (University of California, Los Angeles) a Dominik L u k e š názorně demonstrovali možnosti využití elektronických textů při výuce češtiny jako cizího jazyka; upozornili na texty, které už jsou studentům k dispozici na internetu, a na systém směřující k zkvalitnění a individualizaci komunikace mezi učitelem a žákem.

Další příspěvky se zabývaly potřebností a pozicí výuky češtiny v současných integračních procesech. Annette M u s c h n e r o v á z vysoké školy v žitavě (Zittau, Německo) hovořila o situaci na polsko-česko-německém trojmezí a o specifických podmínkách v Euroregionu Nisa pro překladatelské studium

češtiny, zaměřené i na osvojování interkulturních kompetencí. Magda S c h u l m e i s t e r o v á (Wirtschaftsuniversität Wien) zase ukazovala, jak příprava rakouských podnikatelů na rozšíření Evropské unie zahrnuje – v souvislosti s přípravou nástupu na nové trhy – i zájem o studium češtiny. Kurzy jsou profilovány směrem k marketingu a managementu, k žánrům jako reklama, inzerce, obchodní dopisy či argumentace při obchodním jednání.

Zásadní sociolingvistický příspěvek přednesla na konferenci další americká lingvistka Vera M. H e n z l o v á (Foothill College, California). Vyšla v něm z koncepce jazykové kultury v Pražské škole a z představ pražských strukturalistů o kultivování spisovného jazyka; a přesvědčivě vyložila, jak současné globalizační procesy a rozvoj elektronické komunikace (tzv. „psané konverzace“, tj. forem pohybujících se mezi psaností a mluveností) působí proti potřebám kultivování jazykového standardu – jak v případě nejrozšířenější angličtiny, tak i jiných jazyků. Internetové, e-mailové apod. dorozumívání je sice rychlé, levné, účelné a dnes i společensky prestižní; směřuje např. v angličtině k likvidaci archaického spellingu (dvojhhlásek, shakespearovského gh); na druhé straně však umožňuje pronikání slangových výrazů, přemíru zkratk, ignorování pravopisných pravidel, psaní s překlady a chybami a projevy spontánního a emocionálního vyjadřování (např. v podobě „smileys“), které se odsud dostávají až do školních žákovských eseju. Referentka vyjádřila přesvědčení, že produkce editovaných, zredigovaných psaných textů (ke kterým jsou studenti vedeni mj. při výuce „academic writing“) nebude vytlačena texty, které se blíží spíše nepřilíh kultivovaným mluveným projevům.

Vlivům globalizace na vývoj češtiny (v kontextu jiných jazyků) věnovali svou pozornost i další referenti, kteří se zabývali hlavně přejímáním slov. Galina P. N e š č i m e n k o v á (Institut slavjanovedenija i balkanistiky AN, Moskva) si položila otázku, zda máme současnou invazi anglických výrazů do češtiny a ruštiny považovat za „blaho“ (vždyť usnadňují přístup k moderní počítačové technice), nebo za „nevyhnutelné zlo“, jakému se v některých zemích čelí s pomocí jazykových zákonů (anglicismy přece vytvářejí i komunikační bariéry, působí určité ztráty informací). Ruská bohemistka soudí, že čeština je vůči tlaku anglicizmů odolnější než ruština, která přejímá hodně a značně mechanicky. Uváděla aktuální příklady z češtiny, ale hlavně z ruštiny (*seks-torgovlja*, *PR-centr*; *ne bylo nikakogo ekšna* ‘nevyšílali žádný akční film’).

Tilman B e r g e r (Univerzita Tübingen) upozornil na historii přejímání slov v češtině (zejména od národního obrození) a soustředil se na tzv. evropeizmy, tj. cizí slova pocházející z klasické a novodobé latiny a řečtiny. V současné češtině se podle referenta vyznačují řadou specifických rysů pravopisných (délka ve slově *armáda*, nikoli např. *kultura*), slovo tvorných (mnohé internacionální přípony jsou vázány jen na tuto část lexika) i morfologických (zvláštní subparadigmata substantiv na *-us* a *-um*). Autor tu hovořil o propasti mezi oficiální normou a územ, která se projevuje mj. až neuvěřitelným kolísáním ve skloňování.

Ursula Doleschalová (Wirtschaftsuniversität Wien) se dlouhodobě zabývá neohebností některých tříd českých slov (jde opět hlavně o slova přejatá, jako *filé, alibi, interview, finále, ragú*, cizí vlastní jména jako *Garbo, Thatcher, Los Angeles, Lille, Wall Street*, a zkratky jako *AIDS, NATO, UEFA*). Rakouská bohemistka vyhodnotila anketu uspořádanou mezi pražskými studenty, vybrala z dotazníků zajímavé příklady nenormativní flexe a vyvodila určité závěry o potenciálu flektivního systému češtiny.

Stefan Michael Newerkla (Universität Wien) přednesl originální, materiálově bohatý příspěvek o konvergenčních procesech ve středoevropském jazykovém areálu. Na středoevropské jazyky dlouhodobě působily sociální a politické faktory spjaté s centralismem habsburské monarchie; proto mohl referent přesvědčivě ukázat, že čeština a slovenština, ale i polština, slovinština či maďarština mají mnohem blíže k rakouské variantě spisovné němčiny než k německému standardu. Demonstroval toto sepětí na apelativech, vlastních jménech, frazémích i příslovích z různých okruhů (církve a náboženství, řemesla a živnosti, kuchyně aj.). Koho by napadlo, že výrazy jako *putna, šofér, fotel, klobása, kredenc, kukuřice, maturita, palačinka, rybíz, sporák, štrůdl, žemle* vypadají obdobně ve slovanských jazycích, maďarštině i rakouské němčině, liší se však od ekvivalentů ve spisovné němčině? V současné době ovšem podle autora austriacizmy pod vlivem globalizace a komercializace mizí; odcházejí z našeho života a jazyka (i z rakouské němčiny!) s nejstaršími generacemi a ustupují německému standardu (který se šíří mj. prostřednictvím dabingu).

O areálové konvergenci hovořil i Ital Andrea Trovesi (Università degli Studi di Milano): v češtině, slovinštině a horní lužické srbštině existují podle autora společné tendence v užívání ukazovacího zájmena typu *ten* k vyjadřování nominální určenosti, což je způsobeno historickým vývojem těchto jazyků v těsném kontaktu s němčinou, tj. jazykem disponujícím určitým členem.

S posledními referáty jsme už přešli k příspěvkům, jež se věnovaly široce založenému srovnávání jazyků slovanských i neslovanských. Helena Lehečková, bohemistka z univerzity ve finských Helsinkách, nabídla srovnávací pohled na prostředky, jimiž se vyjadřuje gramatická kategorie rodu v typologicky odlišných jazycích: jazyky flektivní zastupovala čeština a ruština, izolační angličtina a švédština a aglutinační maďarština a finština. Podle přednášející vše nasvědčuje tomu, že míra explicitnosti ve vyjadřování rodu je podmíněna typem jazyka: u flektivních jazyků jako čeština se rod vyjadřuje explicitně, což má značné důsledky pro výuku češtiny jako cizího jazyka a pro překládání z češtiny do jiných jazyků (např. do „bezrodé“ finštiny). Explicitní a neexplicitní vyjadřování rodu souvisí samozřejmě i s komplikovaným vztahem rodu přirozeného a gramatického, tedy s předmětem zájmu feministické („genderové“) lingvistiky. Jako námět k diskusi referentka navrhla otázku, zda se v současné češtině míra explicitnosti ve vyjádření rodu neposouvá (měla na mysli spojení typu *Marie Nováková, daňový poradce*).

Tématem příspěvku Danuty Ryteľ-Kucové, polské bohemistky působící na univerzitě v německém Lipsku (Leipzig), byl výskyt pasivních konstrukcí v překladech z němčiny do češtiny. Došla k závěru, že dnes klesá výskyt opisného pasiva i v psaných českých textech – s výjimkou překladů z němčiny, kde je pod vlivem německého „werden-pasiva“ frekvence opisných pasivních forem mnohem vyšší. Zájem vzbudilo tvrzení, že mluvená čeština v podstatě krátkých tvarů už dávno neužívá – situace je zřejmě složitější, v mluvené češtině existuje kromě konstrukce *voní ho kontrolují* jediná možnost, *von je kontrolovanej*, která tu představuje neutralizaci a jakési splnutí opisného pasiva a konstrukce *být* + dlouhý adjektivní tvar.

Komparativní referát z oblasti slovní zásoby přednesla Anneliese Gladrowová (Humboldtuniversität Berlin). Zaměřila se na odborný funkční styl (ve vymezení B. Havránka a Pražské školy) a porovnávala zejména vývojové tendence zasahující české a německé právní texty. Bylo zajímavé sledovat paralely a difference mezi češtinou a němčinou, jako např. *přestupek – přečin – zločin* a *Übertretung – Vergehen – Verbrechen*, či *vlastník – držitel – majitel* a něm. *Eigentümer – Inhaber, Halter – Besitzer*; českému *exekuce* neodpovídá *Exekution*, ale *Zwangsvollstreckung*; *odpovědnost* koresponduje jak s německým *Verantwortung* (odpovědnost za zločin), tak s *Haftung* (odpovědnost za vadu, tj. záruka); aj.

Další dva přednášející se se svými komparacemi pohybovali ve sféře foneticko-fonologické. Slavomír Ondřejovič (Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava) srovnával blízké zvukové systémy češtiny a slovenštiny a uvedl řadu prozodických diferencí: některé z nich jsou nápadnější (rozdílné asimilační zákonitosti, zákonitosti v uplatňování kvantity, odlišná distribuce opozičních konsonantů podle tvrdosti/měkkosti, znělosti/neznělosti, aj.), jiné jsou méně markantní (rozdíly v napjatosti souhlásek, v přízvuku, např. v přízvukování jednoslabičných předložek, nebo v realizaci melodických typů). Zčásti odlišné je také intonování tázacích vět; neutrální intonaci určitého typu české otázky vnímá slovenský příjemce jako vyjádření údivu.

Adela Rechziegllová z univerzity v Amsterdamu porovnávala fonetické systémy vzdálenějších jazyků – češtiny a nizozemštiny – na příkladu kontaktní asimilace souhlásek. V nizozemštině je fonologizována koartikulace *sj* (asimilovaná výslovnost jako *š*; mj. proto bývá nizozemská angličtina hodnocena jako „šišlavá“), zatímco čeština je vůči této koartikulaci či asimilaci rezistentní. Souvisí to zřejmě i s expresivitou „sladkojazyčného“ *š*, ale zejména s rytmicko-intonační strukturou a celou organizací fonologického inventáře jednotlivých jazyků. Tyto odlišné možnosti artikulačních modifikací mohou zřejmě sloužit i jako jedno z kritérií pro jazykovou typologii.

Další skupina příspěvků už neměla tak výraznou povahu srovnávací; společný jim byl ponor do různých stylů a žánrů českého diskurzu. Michael Betsch (Universität Tübingen) shromáždil rozsáhlý materiál z beletristických textů pro analýzu zastaralých forem oslovení. Onkání a onikání nebyly za obrození příja-

ty do spisovné normy, ale v české běžně mluvené komunikaci se objevovaly ještě dlouho, stejně jako v beletrii, kde se uplatňovaly jako prostředek stylizace či charakteristiky postav. Autor ukazoval motivaci a funkce těchto forem v literatuře obrozenské, v próze 19. a 20. století a zejména na textech dramatických. Podrobně si všiml onikání jako prvku charakterizujícího „osoby z lidu“ a židy. Uvedl zajímavé postřehy o ironické funkci onikání i o míšení onikání s vykáním. Předložené příklady pocházely např. z děl J. Nerudy, K. M. Čapka-Choda, K. Čapka, J. Voskovce a J. Wericha, nebo z detektivek J. Škvoreckého a J. Zábrany.

Holger K u s s e, slavista z další německé univerzity (Frankfurt am Main), soustavně provádí hlubokou a detailní interpretaci ilokučního aktu CHVÁLENÍ; upřesňuje jeho přechodnou pozici mezi PROSBOU a VÝZVOU, jeho vztah k DĚKOVÁNÍ i k expresivnímu VELEBENÍ, jeho oscilaci mezi charakterem asertivním a direktivním. Pro tento referát vybral příklady z politických projevů V. Havla, z bohoslužebné liturgie (velebení Boha, vložené do aktu děkování a prosení) a z reklamních textů, kde se ilokuce VYCHVALOVÁNÍ a SAMO-CHVÁLY kompenzují ironií, paradoxy a rafinovaným využíváním presupozic.

Kusseho frankfurtský kolega Franz S c h i n d l e r představil seznamovací inzeráty v češtině jako textový žánr; naznačil jejich funkce a stylové charakteristiky, povinné a fakultativní prvky a různé podtypy tohoto žánru. Jeho příspěvek měl i dimenzi vývojově historickou (srovnání inzerátů z r. 1937 a z r. 2000): dnes jsou inzeráty více osobní, neformální, usilují o silnější apel na adresáta.

Jana S c h w a r z o v á (Technische Universität Dresden) je vyškolená konverzační analýzou a v tomto duchu rozebírá tzv. zpětné dotazy v češtině. Nahrávky pořízené v informačních kancelářích pro turisty jich obsahují opravdu hodně. Je to prostředek, který v dialogu signalizuje nějaký komunikační problém (nejistotu, nepochopení, neúplné pochopení předchozí repliky) a umožňuje zabezpečit plynulý chod rozhovoru. Zpětný dotaz většinou v dialogu zakládá vloženou sekvenci: po něm následuje odpověďová replika s komunikační funkcí opakování, reformulace, vysvětlení či ujištění. J. Schwarzková se pokusila o typologii zpětných dotazů založenou na kritériích syntaktických i prozodických (intonační průběh dotazu).

Poslední dva referáty stojí mimo dosud vydělené skupiny příspěvků. Britský bohemista Neil B e r m e l (University of Sheffield) zkoumal názory v českém tisku na Pravidla českého pravopisu z r. 1993 a argumenty v těchto reakcích obsažené. Dokázal, že část pisatelů různých ohlasů chápe reformu pravopisu jako symbol státní manipulace a že jejich názory na spisovnost, slovesnost aj. jsou značně konzervativní. Deborah D u B a r t e l l o v á z americké univerzity v Edinboro vnesla do programu konference vzpomínku na dílo a analytické přístupy velkého přítele a propagátora funkcionalismu Pražské školy – Paula L. Garvina. Z dalších věhlasných bohemistů, kteří nevystoupili s referátem, ale aktivně se účastnili celého jednání, uveďme ještě jména Karen Gammelgaardové (Dánsko) a Jiřího V. Neustupného, který působí v Japonsku.

Jak je zjevné, širší zájmů zahraničních bohemistů je tak velká, že nelze výsledky konference nijak přehledně shrnout. Poznamenejme aspoň – a je to postřeh značně zjednodušující – že se většina příspěvků pohybovala mezi teorií Pražské školy (k jejím myšlenkám se hlásili téměř všichni účastníci) a materiálem Českého národního korpusu, který se právě pro tyto vážné zájemce o češtinu už stal nepostradatelným zdrojem materiálu (pro aktivity vědecké i pedagogické). A ještě jeden úběžník vyvstával z řady referátů: je třeba budovat výuku češtiny pro cizince jako autonomní, moderně konstituovaný obor a soustředit se na zpracování náplně tohoto studia. Jak konstatovala v závěrečném projevu zástupkyně ředitele Ústavu pro jazyk český dr. Světlá Č m e j r k o v á, setkání s češtinou v Praze mělo vysokou odbornou úroveň, vytvořilo perspektivu pro další rozvíjení všestranné spolupráce a stalo se vyvrcholením oslav ústavního jubilea. Uskutečnila se přehlídka mimořádně zdatných zahraničních „přestitlů“ češtiny, která mohla jejich českým kolegům přinést jediné radost a uspokojení.

Jana Hoffmannová, Praha

Několik slov o vydávání časopisu bulharských bohemistů „Homo Bohemicus”

Časopis „Homo Bohemicus” je vydáním univerzitního neziskového spolku Bohemia klub, který byl z iniciativy doc. Velička Todorova a doc. Janka Bačvarova založen 30 září 1993 r. skupinou bulharských bohemistů a čechofilů. „Kmotrem” časopisu je V. Todorov ve spolupráci s doc. Bačvarovem. Časopis „Homo Bohemicus” (dále: HB) začal vycházet v zimě r. 1994. Během tohoto roku vyšly 4 čísla časopisu a 4 čísla jeho literární přílohy „Malá česká knihovnička”. Ted’ musíme poukázat na jednu jeho zvláštnost – značka Bohemia klubu momentálně „kryje” všechny významné bohemistické knihy, které v Bulharsku vychází formou různých příloh nebo „větvi” HB – Malou českou knihovničku (literární přílohu HB), Velkou českou knihovnu (kam patří vědecké, komemorativní, antologické, výroční a další větve HB), Slovanskou knihovnu.

Během let 1994–1995, tj. během svých prvních ročníků byl časopis sepsován především V. Todorovem a J. Bačvarovem za pomoci sekretářky Radosti Železarovové. Prostředky na jeho vydávání poskytovalo především bulharské odvětví Sorosovy nadace a jistou finanční podporu poskytovali také bulharští a zahraniční sponzoři. Časopis měl charakteristickou výtvarnou podobu – opakující se a mizící v dále postavíčku Švejka na bílém pozadí, která se stala značkou časopisu.

Během prvního ročníku vznikly některé jeho základní rubriky: zповědní rubrika „Česko ve mně” (krátké zповědi a memoáry lidí, majících určitý profesionální, cestovní nebo sentimentální vztah k Česku); pak „vážná”, analytická část

časopisu „Analýza – způsob existence“; zábavný, ale také dost informativní přehled nových českých a bohemistických knih „Bohemopis“; „Švejknnews“ (kronika aktuálních bohemistických akcí); „Poprvé v překladu“; „Naše bohemosellery“ (nejnovější bulharské bohemistické práce); „Naši oslavenci“ (bohemisté, kteří slavili životní jubileum); „Homo bulgaricus“ (interview s českými bulharisty) atd. Po částečném vyčerpání bohemistických informací, nakopených za skoro 5 let existence Bohemia klubu, ve druhém ročníku časopisu HB se začala stále zřetelněji projevovat tendence aby jednotlivá čísla byla nejen mechanickým sborem článků, ale aby je sjednocovalo určité centrální téma, např. č. 3/1994 *Bulharské obrazy Pražského jara*, č. 4/1994 *Češi v Bulharsku* atd.

Jako literární přílohy k těmto číslům v tomto období byly uvedeny dosud nepublikované překlady široké „palety“ českých spisovatelů – K. J. Erbenem počínaje, přes J. Suchého, K. Čapka, Vl. Vančury, V. Nezvala, J. Seiferta a K. Michalem konče. Jedna z příloh byla v češtině – byly to překlady z básnického díla P. K. Javorova, které nově přebásnila L. Kroužilová.

Texty, které v časopisu vycházely, byly dílem různých autorů – mezi těmi, kdo během těch dvou let v časopisu publikovali, jsou prof. Nikola Georgiev, doc. Veličko Todorov, doc. Janko Bačvarov, doc. Valeri Stefanov, básníci-překladatelé Dimitr Stefanov, Váňa Rakovskí a další. Spojení mezi jednotlivými, někdy dost různorodými materiály, uskutečňovaly texty, podepisované „Hom a Bom“, tzv. Svetoslavky, post scripta a post-post scripta – díla především V. Todorova (Svetoslavova podle jména otce). Jazyk časopisu také nesl výrazné znaky Veličkovovy stylistiky – spoustu neologizmů, slovních hříček, specifickou zábavno-vědeckou slovní zásobu, „hru“ s českými realii na bulharské půdě (ostatně to nebylo jednoznačně schvalováno všemi čtenáři časopisu). Jako celek toto vydání neslo znak vážně-veselého intimně-přátelského psaní a vyznačovalo se slovníkem a stylistikou bohémско-bohemistického prostředí lidí společného smýšlení. To odpovídalo profesionálně-sjednocovacím úkolům, které si spolek Bohemia klub vytýčil ještě svým založením a paralelně s tím kladlo důraz na „hravý“ charakter všech akcí.

Z různých důvodů – zdravotních, finančních, kvůli příliš velkému zatížení (pouze dva lidé vydávali čtyřikrát do roka číslo časopisu s literární přílohou) – časopis přestal vycházet v letech 1996 a 1997. To samozřejmě neznamená, že se v této době neobjevilo žádné bohemistické vydání – nezadržitelný duch „spisovnictví“ obou redaktorů přivedl na svět almanachy „Bohemia“, které, přestože vycházely jednou do roka, „sytily“ hlad po bohemistických informacích.

Kritiky a informace o tomto časopisu se objevily v českých a bulharských periodikách – srov. například materiál Vl. Macury ve „Tvaru“ (1995, 7.9.; č. 14). Fakt, že časopis hledá svůj charakter a místo v současné informaci přetížené společností, je dokládán také velkým počtem předmluv, doslovů, anotací ročního obsahu atd., kterými jeho autoři explikují své záměry, očekávání a vymoženosti – hlavně v č. 4/1994 a č. 4/1995.

Vydávání HB bylo obnoveno r. 1998. Vychází i nadále 4 čísla ročně, spolu s literární přílohou, ale současně v jeho obsahu a grafické úpravě nastaly značné změny.

Ohledně grafické úpravy – návaznost na starší HB zachovává postavičku odcházejícího Švejka a český charakter vydání je akcentován třemi národními barvami na obalu – bílou, modrou a červenou. Obal každého čísla časopisu i jeho literární přílohy je obvykle dotvářen „českou“ fotografií anebo reprodukcí výtvarného díla, navazujícího tématicky na téma toho kterého čísla. Zvýšil se celkový objem jak časopisu samotného, tak jeho literární přílohy. Prostředky na vydávání časopisu již pramení z jediného zdroje – z Ministerstva zahraničních věcí České republiky – odbor kulturních a krajanských vztahů. Tento fakt je vysloveně uveden v každém čísle. Změnila se i redakce časopisu – šéfredaktorem je Vladimír Penčev, Michaela Kuzmova je sekretářkou, redaktorský kolektiv tvoří Gorjana Lenkova, Margarita Mladenova, Anželina Penčeva, Jordanka Trifonova.

Redaktoři nového HB usilují o několik základních věcí:

- 1) zachovat návaznost mezi starší a novou podobou časopisu, a to především prostřednictvím hravého, zábavného, intimně-přátelského rázu celého vydání a zachováním některých ze starších stálých rubrik časopisu – „Česko ve mně“, „Analýza – způsob existence“, „Doporučované bohemočtení“ a některé další;
- 2) zdůraznit specifikum každého čísla – prakticky to znamená, že každé číslo má své téma, věnované určitému aspektu česko-bulharských literárních a kulturních vzájemných vztahů (*Bulharsko-český eros*, č. 2–3/1998; *100 let českého kina*, č. 4/1998; *Česko-bulharská překladiáda*, č. 3–4/1999);
- 3) rozšiřovat okruh lidí, podílejících se na sepisování časopisu přijetím nových spolupracovníků do „Homo Bohemicus“ i zapojením vnějších spolupracovníků při sestavování jednotlivých čísel (například číslo o hudbě – č.1/2001), nebo budoucí číslo „politické“. (Je na místě poukázat na to, že za své materiály, otištěné v časopisu autoři, ani redaktoři nedostávají žádné honoráře, takže jejich psaní se dá charakterizovat jako naprosto nezištná „práce pro věc“).

Dnes je „Homo Bohemicus“ již časopisem se vším všudy, nejen pouhou „ročenkou“, i když se jeho redaktoři snaží aktivně reflektovat tok bohemistických událostí rubrikou „Aktuality“. Na sepisování jednotlivých čísel se aktivně podílejí studenti-bohemisté jak ze Sofijské, tak i z Plovdivské univerzity (č. 1/1998 se pokouší o podobiznu současné, především sofijské bulharské akademické bohémistiky – hlavní centra, osobnosti, vydání, studentské divadelní akce, diplomové práce, studentské překlady; č. 1–2/1999 si všímá nejsilnějšího bohemistického centra mimo hlavní město – Plovdivské univerzity). Dvojčíslí s „plovdivskou“ tematikou reprezentuje studenty i profesory-bohemisty z Plovdivu, ale také mimouniverzitní osobnosti, které mají své vyhrazené místo v kulturním životě města a bulharské bohémistiky vůbec. Znovu je akcentována úloha tohoto

kulturního a průmyslového centra ve vzájemných vztazích mezi Bulharskem a Českem, v aktuálních kulturních událostech jako je Evropský měsíc kultury v Plovdivu 1999.

Jako velmi úspěšná byla oceněna čísla *Bulharsko-český eros* a o českém filmu. V prvním, „erotickém“ čísle (odpovědné redaktorky M. Mladenova a A. Penčeva) excelují texty (i když žánrově odlišné) V. Macury, A. Benbasata, V. Rakovského, G. Lenkovové. Filmové číslo (redaktorka G. Lenkova) se vyznačuje originální strukturou obsahu a obsahem materiálů, které byly napsány speciálně pro toto číslo HB (s výjimkou tří článků, přetištěných z českých periodik). Toto číslo, jakož i číslo věnované plovdivské bohemistice, zveřejňuje zajímavé ankety, ukazující „situování“ různých aspektů české kultury hlavně mezi současnou bulharskou akademickou mládeží.

Zase dvojčíslí (č. 3–4/1999) si všímá strasti a slasti překladu především z češtiny do bulharštiny. I zkušený překladatel v něm objeví zajímavé čtení a nečekané pohledy na toto těžké a ještě stále nedoceněné umění – problém o překládání titulů uměleckých děl, uměleckých a reklamních textů atd.

Redaktoři časopisu mají ctižádost publikovat v literárních přílohách překlady, které by odpovídaly tématice obsahu toho kterého čísla. Například „akademické“ číslo 1/1998 zveřejnilo studentské překlady, které dostaly ceny na soutěžích o nejlepší studentský překlad. Přílohou „erotického“ čísla je překlad L. Kroužilové *Hříšná láska Zacharije Zografa* od P. Spasova; speciálně pro filmové číslo byly přeloženy úryvky „subjektivních dějin českého filmu“ od J. Škvoreckého *Všichni ti chytrí mladí muži a ženy*; „plovdivské“ číslo je doprovázeno překladem jedné z nejlepších plovdivských překladatelek G. Bakardžievové (V. Vančura. *Luk královny Dorotky*), číslo o překladu – složitým překladem jedné z nejoriginálnějších českých básní – dramatu *Manon Lescaut* od V. Nezvala podle románu Abbé Prévosta v provedení Antoanety Popovové.

Ještě několik slov o uvedených na začátku vydání se značkou „Homo Bohemicus“ – o pobočných řadách, neboli „větších“ Velká česká knihovna a Slovan-ská knihovna. Uvedeme jen část knih, které byly otištěny v těchto řadách:

Velká česká knihovna:

- č. 1/1995 (vědecká větev HB): V. Todorov. *Opera slavica aneb Zpátky k Borisu Jecovovi*.
- č. 2/1995 (výroční větev HB): *Neukojitelný lovec. Sborník k 70. narozeninám prof. Zdeňka Urbana*.
- č. 3/1995 (komemorativní větev HB): *Češi v Bulharsku. Dějiny a typologie civilizační úlohy. Část I (sborník statí)*.
- č. 1/1996 (zábavná větev HB): V. Todorov. *Strýc Švejk aneb zahledění se do Česka*.
- č. 2/1996 (antologická větev HB): *Most. Dvacet bulharských básníků v českém překladu Ludnily Kroužilové*.
- č. 4/1996 (vědecká větev HB): J. Bačvarov. *Čeština v slovanském kontextu*.

– č. 4/1997 (Bohemia klub): *Než se staneš radostí... Sborník na počest Grigoru Lenkovovi*.

– č. 2/1998 (Bohemia klub): I. Pavlov. *Literární výzvy a slavistická zkoumání*.

– č. 1/2001 (Bohemia klub): A. Popov. *Český intelektuál v 90-tých letech 20. století – mámení a trápení*.

Samozřejmě, tím není vyčerpán obsah všeho vydaného v „Homo Bohemicus“ a ve všech jeho přílohách a odvětvích. Pokračuje i nadále překladatelská činnost, která se stále více obrací i k mladším autorům z posledních desetiletí 20. století. O obraz postmodernistické české literatury usiluje například č. 2–3/2000 s titulem *Mnozíci se smysl* (odpovědná redaktorka A. Burova), doprovázený překladem literárních parodií M. Viewega *Nápady laskavého čtenáře*. Práce pokračuje, takže čtenářům časopisu „Homo Bohemicus“ nezbývá než... nechat se překvapit.

Jordanka Trifonova, Margarita Mladenova, Sofia